

OD KRIMINALIZACIJE DO LEGALIZACIJE HOMOSEKSUALNOSTI¹ U ZEMLJAMA (POST)SOCIJALISTIČKOG PRAVNOG KRUGA: POVIJEST, PRAVNA REGULACIJA I NASLJEĐE

Pregledni znanstveni rad

UDK 343.543(4-191.2)(4-11)

347.62-055.3(4-191.2)(4-11)

Primljeno: 16. siječnja 2025.

Zrinka Erent-Sunko*

Marta Dragičević Prtenjača**

Rad analizira povijesni razvoj i put od kriminalizacije homoseksualnosti (ne i svih drugih osoba iz LGBTQ+ zajednice) u zemljama socijalističkog pravnog kruga, uključujući Albaniju, Bugarsku, Čehoslovačku (tj. Češku), Mađarsku, Poljsku, Rumunjsku, Rusiju te bivšu Jugoslaviju (SFRJ), do uređenja i legalizacije istospolnih zajednica u tim zemljama. Posebna je pozornost posvećena regulaciji tog pitanja kroz hrvatsku pravnu povijest. Marginalno su prikazana i suvremena rješenja i pristupi homoseksualnosti u ostalim postjugoslavenskim državama. U socijalističkim režimima homoseksualnost je često bila kriminalizirana ili tretirana kao psihički poremećaj, čime su istospolni odnosi bili predmet represije. Te su mjere imale dvostruku ulogu: promoviranje „moralnog napretka“ društva i oblikovanje socijalističkog građanina. Iako je, primjerice, Francuska već 1791. godine dekriminalizirala homoseksualne odnose, mnoge socijalističke države nastavile su s represivnim pristupom do liberalizacije stavova u 20. st. Liberalizacijski procesi u tim zemljama počeli su tek nakon pada socijalizma 1990-ih godina, a doživjeli su svoj vrhunac pristupanjem (određenih) postsocijalističkih država Europskoj uniji. Rad uspoređuje različite pravne pristupe i dinamiku promjena tijekom demokratske tranzicije. Proučavanje zakonodavnih uređenja i pravnih praksi

¹ Pojam LGBTQ bio je nepoznat socijalističkom pravu, a pod tom kraticom je obuhvaćena lezbijska, gej, biseksualna, transrodna i queer zajednica (LGBTQ zajednica); eng. (lesbian, gay, bisexual, transgender, and queer community -LGBTQ community); za više vidjeti Duignan, Brian, Encyclopaedia Britannica; dostupna na:

<https://www.britannica.com/topic/lesbian-gay-bisexual-transgender-and-queer-community>, posjećeno 03.02.2025.

Postoje razne inačice tog pojma odnosno kratice pa tako neke od češće korištenih su LGBTI ili LGBTIQ, te LGBTQ+, tj. LGBTQIA+ koji nisu bili poznati socijalističkom pravu.

LGBTIQ je kratica za lezbijke, homoseksualne, biseksualne, transrodne, interseksualne, nebinarne i queer osobe. Vidjeti Mišljenje Europskog odbora regija – Unija ravnopravnosti: Strategija o ravnopravnosti LGBTIQ osoba 2020.–2025. (2022/C 61/08), Sl. EU, C 61, od dana 4. 2. 2022. toč. 2, dostupno na:

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020IR5861> (04.02.2025.)

LGBTQIA+ je kratica za lezbijke, gay, biseksualne, transrodne, queer ili upitne, interseksualne, aseksualne i dr. osobe. Ovi pojmovi se koriste za opisivanje seksualne orijentacije ili rodnog identiteta osobe. Za više informacija vidjeti na: <https://gaycenter.org/community/lgbtq/>, posjećeno 03.02.2025.

* Dr. sc. Zrinka Erent-Sunko, redovita profesorica na Katedri za Opću povijest prava i države, Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet

** Dr. sc. Marta Dragičević Prtenjača, izvanredna profesorica na Katedri za kazneno pravo, Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet

pomaže razumjeti ideološke okvire koji su oblikovali odnos prema homoseksualnoj zajednici u postsocijalističkim zemljama, ali i postavili određene temelje za razvoj prava LGBTQ+ zajednice.

Ključne riječi: homoseksualnost; (post)socijalistički pravni sustavi; kaznena djela; dekriminalizacija; SFRJ

1. UVODNO O TEMI

Devedesetih godina prošlog stoljeća, nakon pada socijalističkih režima u Europi, počeo je proces tranzicije prema demokratskim društvenim uređenjima. Iako su se dogodile značajne političke promjene, one nisu odmah obuhvatile sva područja društvenih odnosa. Tranzicija je bila različite dinamike u područjima vezanima za osobne i intimne odnose, uključujući i pitanje pravne regulacije istospolnih odnosa. Dinamika je ovisila o mnogim čimbenicima. Naime, dotadašnji su sustavi instrumentalizirali spolne odnose u cilju izgradnje socijalizma, koja je ovisila o konsolidaciji režima, demografskom rastu i javnom zdravlju, ali i opasnostima koje su prijetile od tradicionalnih vrijednosti, utjecaja vjere i otvaranja kulturi Zapada.² Stoga je u nekim socijalističkim sustavima došlo do dekriminalizacije homoseksualnih odnosa na početku demokratskih promjena (npr. Ukrajina 1991. god.), u nekima desetljeće kasnije (Rumunjska 2002. god.). Valja istaknuti kako su neke socijalističke države te promjene implementirale u svoje pravne sustave još 60-ih i 70-ih godina 20. st. (Čehoslovačka, Bugarska),³ dakle u vrijeme socijalizma, ali ne kao ljudska prava suvremenog demokratskog poretka.⁴ Glede dinamike promjena neki su izvori u svojim istraživanjima javnih stavova posebice naveli kako su promjene u stavovima prema pravima *gay* osoba u *ex*-komunističkim državama spore i sporadične.⁵

² Vidi Massino, J., *Sexuality in Marxism and Socialism*, u: *Sexualities*, II. ed., Wiesner-Hanks, M. E., Kuefler, M., Cambridge University Press, 2024, str. 340–365.

³ Tomović, I., *Nevidljivi progon: Homoseksualnost pred socijalističkom pravdom*, Podgorica, 2014, str. 31–34. Autor se bavi istraživanjem prava LGBT zajednice za trajanja socijalizma u Jugoslaviji od 1945. do dekriminalizacije. Istraživanje se prije svega odnosi na položaj homoseksualnih osoba u Crnoj Gori, pa predstavlja, kako je to rekao urednik izdanja Zeković, „ključan doprinos konačnom uspostavljanju i razvoju crnogorske LGBT istoriografije“. Tomovićevo istraživanje, i stoga što vlada manjak literature koja se odnosi na pravo u socijalizmu (posebice u nekim područjima), valja istaknuti.

⁴ U ustavnoj doktrini SSSR-a prof. Osakwe kao jednu od šest karakteristika prava navodi da se „ona zasnivaju na pripadnosti državi, a ne čovječanstvu, i stoga podrazumijevaju samo prava utvrđena zakonom“, te da „postoje samo dok država jamči zakonska prava u ustavima, zakonima i upravnim propisima“. Osakwe, C., *Soviet Human Rights Law under the USSR Constitution of 1977*, *Theories, Realities and Trends*, Tulane Law Review, vol. 56, br. 1, 1981, str. 249, 253, dostupno na:

<https://www.tulanelawreview.org/pub/volume56/issue1/soviet-human-rights-law-under-the-ussr-constitution-of-1977> (posjećeno 19. 12. 2024.).

⁵ Tako Smith, T. W., Son, J., Kim, J., *Public Attitudes towards Homosexuality and Gay Rights across Time and Countries*, Williams Institute, 2014, dostupno na:

<https://williamsinstitute.law.ucla.edu/wp-content/uploads/Public-Attitude-LGBT-Int-Nov-2014.pdf> (posjećeno 5. 10. 2024.).

Iako su socijalističke države promicale ravnopravnost i emancipaciju u određenim područjima, mnogi su društveni odnosi bili podvrgnuti represiji pod krinkom zaštite ideoloških ciljeva, društvenog napretka ili općeg dobra.⁶

Zakonske mjere protiv istospolnih odnosa u socijalizmu imale su dvostruku funkciju. S jedne strane zakonodavci su takve odnose smatrali neprihvatljivima u skladu s ideološkim okvirom koji je promovirao „moralni napredak“ društva. S druge strane te su mjere služile kao preventivni i korektivni mehanizam, odnosno instrument oblikovanja socijalističkog građanina. U mnogim slučajevima osobe istospolne orijentacije bile su proglašavane bolesnima, a homoseksualnost je smatrana psihičkim poremećajem koji je trebalo liječiti.⁷ To je omogućavalo izbjegavanje kaznenog progona kroz medicinsku stigmatizaciju i prisilno liječenje, koje su predstavljale dodatni oblik represije. Primjerice, mnogi su homoseksualci tijekom komunizama u Jugoslaviji progonjeni i slani na Goli otok,⁸ osobito tijekom 50-ih i 60-ih godina, a osuđeni za homoseksualne odnose rijetko su bili pomilovani. Poznati slučaj iz Zagreba iz 1950. godine uključivao je grupu muškaraca uhićenih zbog odnosa s mlađim osobama,⁹ koji su se branili tvrdeći da su homoseksualni zbog psihičkih problema, a sličnu obranu imao je i jedan optuženi u drugom slučaju,¹⁰ u kojem je tvrdio da homoseksualnost ne bi trebala biti kriminalizirana, nego tretirana kao defekt, poput gluhoće.¹¹

Dok su socijalistički režimi u velikom dijelu Europe homoseksualnost tretirali kao kazneno djelo, drugi dijelovi svijeta imali su drugačiji povijesni razvoj. Primjerice, Francuska je dekriminalizirala homoseksualnost već 1791. godine uvođenjem Kaznenog zakona koji je isključio privatnu sferu seksualnih odnosa među odraslima iz kaznenih zakona pod uvjetom da se ti odnosi temelje na obostranoj suglasnosti.¹² Ta zakonska liberalizacija proizašla je iz prekida veza između Crkve i države, čime je smanjen utjecaj

⁶ Massino ne negira posvećenost socijalističkih sustava spolnoj ravnopravnosti, ali ističe kako je pristup spolnim odnosima bio više oblikovan potrebom konsolidacije režima, demografskog rasta, javnog zdravstva i narodne vlasti. Massino, J., *Sexuality in Marxism and Socialism*, str. 340–365.

⁷ Npr. u SSSR-u se prema medicinskoj klasifikaciji usvojenoj 1970. god. homoseksualnost nalazila u dijelu Seksualne devijacije i poremećaji, uz fetišizam, pedofiliju, transvestizam i ekshibicionizam. Vidi Roldugina, I. „Not a Personal Matter“: Soviet Conservative Discourse on Homosexuality in the 1960s and 1970s, *Russian History*, 51 (1), 56–80, dostupno na <https://doi.org/10.30965/18763316-12340073> (posjećeno 22. 12. 2024.)

⁸ Svi predmeti nisu sačuvani ili su propali zbog premještanja i lošeg čuvanja, no ostali su podaci o nekim registrima i upisnicima, pa je evidencija optužnica u 60-im i 70-im moguća. U Crnoj Gori ima više sačuvanih presuda jer su završavale na Vrhovnom sudu ili Prezidijumu Narodne skupštine FNRJ. Tako Tomović, Nevidljivi progon, str. 14.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ K 226/1949, bilj. 48.

¹¹ Vidi Tomović, Nevidljivi progon, str. 22.

¹² Sibalis, M. D., „The Regulation of Male Homosexuality in Revolutionary and Napoleonic France, 1789–1815“, *Homosexuality in Modern France, Studies in the History of Sexuality*, New York, 1996; online edn, Oxford Academic, 2011, str. 80–101, dostupno na:

<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195093032.003.0005> (posjećeno 11. 10. 2024.); Pastorello, T., *L'abolition du crime de sodomie en 1791: un long processus social, répressif et pénal*, Chantiers, *Histoires croisées du communisme italien et français*, 112–113, 2010, str. 197–208, dostupno na: <https://doi.org/10.4000/chrhc.2151> (posjećeno 15. 10. 2024.).

religije na zakonodavstvo. Francusko zakonodavstvo postalo je uzor mnogim europskim zemljama, uključujući i Njemačku, Nizozemsku, Belgiju, Španjolsku i Italiju.¹³

Međutim, procesi u Njemačkoj nakon njezina ujedinjenja doveli su do vraćanja represivnijeg pristupa regulaciji seksualnih odnosa. Pruske smjernice i potreba za stvaranjem jedinstvenog zakonodavstva za ujedinjenu Njemačku udaljile su njemačko pravo od liberalnih tendencija Napoleonova zakonika, što je rezultiralo donošenjem strožih zakona, poput Paragrafa 175., koji je kriminalizirao homoseksualnost.¹⁴

S druge strane, Rusija i Litva, iako ne kriminaliziraju homoseksualne odnose, sankcioniraju „propagandu“ homoseksualnosti.¹⁵

Cilj je ovog rada povijesnom i komparativnom metodom istražiti kaznenu regulativu homoseksualnosti u zemljama postsocijalističkog pravnog kruga (Albanija, Bugarska, Čehoslovačka, tj. Češka, Mađarska, Poljska, Rumunjska i Rusija¹⁶), uključujući i bivšu Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju, čiji je dio bila i Republika Hrvatska. Usporedbom pravnih sustava tih zemalja moguće je uočiti sličnosti i razlike u pravnoj regulaciji istospolnih odnosa, koje su u mnogim slučajevima poslužile kao pravna platforma za promjene u vremenu demokratske tranzicije. Važno je napomenuti da su socijalističke zemlje imale različite pravne pristupe pitanju homoseksualnosti, a te su razlike bile vidljive i u brzini i opsegu promjena nakon pada socijalizma 1990-ih godina.

2. UTJECAJ POVIJESNOG NASLJEĐA NA PRAVNU REGULATIVU I GOSPODARSKI RAZVOJ U KONTEKSTU PRAVA HOMOSEKSUALNIH (I DRUGIH LGBTQ+) OSOBA

Kad se razmatra utjecaj nasljeđa socijalističkog i komunističkog razdoblja na kasniju pravnu regulativu istospolnih odnosa, važno je uzeti u obzir različite čimbenike, kao što su sastav stanovništva, obrazovna razina, gospodarska razvijenost, utjecaj vjerskih

¹³ Međutim, sodomija je i dalje smatrana činom protiv prirode. Art. 33. i dalje se odnosio na djelo protiv javne pristojnosti, pri čemu je sudovima ostavljeno da utvrde što je to. Vidi i Johnson, S., *Sodomy law in France: How the 1791. French penal Code Decriminalized Sodomy without the Will of the People*, Portland State University, Young Historians Conference, 2020, dostupno na:

<https://pdxscholar.library.pdx.edu/younghistorians/2020/papers/12> (posjećeno 12. 10. 2024.). U južnoj Italiji sodomija je bila dekriminalizirana usvajanjem Napoleonova zakonika u Sardiniji.

¹⁴ O Paragrafu 175. vidi Moeller, R. G., *Private Acts, Public Anxieties, and the Fight to Decriminalize Male Homosexuality in West Germany*, *Feminist Studies*, vol. 36, br. 3, 2010, (528–52), dostupno na: <http://www.jstor.org/stable/27919120> (posjećeno 12. 10. 2024.).

¹⁵ Dekriminalizacija homoseksualnih odnosa u Ruskoj Federaciji uvedena je 1993., ali 2013. donesena je kao amandman na Zakon o zaštiti djece odredba o zabrani propagande netradicionalnih seksualnih odnosa maloljetnicima. Tim su zakonom predviđene novčane kazne za prekršitelje kako fizičke tako i pravne osobe, kao i za strance, kojima može biti izrečena i kazna zatvora te izgon. Vidi De Kerf, J., *Anti-Gay Propaganda Laws: Time for the European Court of Human Rights to Overcome Her Fear of Commitment*. *DiGeSt. Journal of Diversity and Gender Studies* 4, br. 1, 201, str. 35–48, dostupno na: <https://doi.org/10.11116/digest.4.1.2>. (posjećeno 15. 12. 2024.).

¹⁶ Poljsku i Češku, uz Veliku Britaniju, Francusku, Švedsku i dr., uključila je i Hercog, D. u svojoj knjizi „Seksualnost u Europi“, Zagreb Pride, 2015.

zajednica, međunarodnih organizacija te opće javno mnijenje. Ti elementi oblikuju društvene stavove prema istospolnim zajednicama i pravni okvir unutar kojeg se ti odnosi reguliraju.

2.1. Utjecaj regionalnih organizacija (Europske unije i Vijeća Europe)

U mnogim bivšim socijalističkim zemljama pravne i društvene promjene nisu se dogodile odmah nakon pada komunističkih režima. Umjesto toga, rezultat su dugotrajnog procesa tranzicije, često potaknutog integracijom u međunarodne institucije, poput Europske unije. Pitanje zaštite prava osoba zbog njihova seksualnog opredjeljenja i borbe protiv diskriminacije po toj osnovi unutar Europske unije i Vijeća Europe važan je element tog tranzicijskog procesa. Ključni dokumenti EU-a, poput Povelje o temeljnim pravima Europske unije,¹⁷ koja u članku 21. izričito zabranjuje diskriminaciju na temelju seksualne orijentacije, pružaju pravni okvir koji zemlje članice moraju poštovati. Nadalje se zaštita homoseksualnih osoba dodatno jača Direktivom Vijeća 2000/78/EZ o jednakom postupanju u zapošljavanju iz 2000. godine (dalje: Direktiva 2000/78/EZ),¹⁸ koja osigurava ravnopravnost bez osoba na spolno opredjeljenje osoba u zapošljavanju i radnom okruženju.¹⁹ Pravni sustavi bivših socijalističkih zemalja postupno su se prilagođavali tim standardima, potaknuti i obvezama koje proizlaze iz članstva u Europskoj uniji, što je ubrzalo liberalizaciju u pogledu prava homoseksualnih osoba, ali posljedično i prava drugih osoba LGBTQ+ zajednice. Europski sud pravde (ECJ) presudio je u slučaju *Coman protiv Rumunjske* iz 2018. da pojam „supružnici“ u kontekstu slobode kretanja unutar EU-a uključuje i istospolne supružnike. To je bila važna odluka, koja je osigurala priznavanje istospolnih brakova među državama članicama, barem u kontekstu prava na slobodu kretanja.²⁰

¹⁷ Povelja o temeljnim pravima Europske unije, 2016/C 202/02, od 7. lipnja 2016; dostupna na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:12016P/TXT&from=RO> (posjećeno 30. 9. 2024.).

¹⁸ Direktiva Vijeća 2000/78/EZ od 27. studenoga 2000. o uspostavi općeg okvira za jednako postupanje pri zapošljavanju i obavljanju zanimanja, Sl. L EZ, L 303/16, od 2. 12. 2000.; dostupna na: <https://eur-lex.europa.eu/HR/legal-content/summary/equal-treatment-in-employment-and-occupation.html> (posjećeno 30. 9. 2024.).

¹⁹ Recital 11, 12, 26, 29, 31 te čl. 1., čl. 2. st. 2.b, čl. 6. st. 2. Direktive 2000/78/EZ.

²⁰ Presuda ECJ-a *Coman protiv Rumunjske*, C-673/16 (Relu Adrian Coman, Robert Clabourn Hamilton i Asociația Accept protiv Inspectoratul General pentru Imigrări i Ministerul Afacerilor Interne), od 5. lipnja 2018. godine; dostupna na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/HTML/?uri=CELEX:62016CJ0673> (posjećeno 30. 9. 2024.).

Ova odluka proizašla je iz slučaja Adriana Comana, rumunjskog državljanina, i njegova supruga, američkog državljanina, koji su sklopili brak u Belgiji. Kada su se Coman i njegov suprug pokušali preseliti u Rumunjsku, rumunjske vlasti odbile su priznati njihov brak tvrdeći da rumunjski zakon ne dopušta priznavanje istospolnih brakova. Coman se obratio Sudu pravde Europske unije tvrdeći da im je time uskraćeno pravo na slobodu kretanja unutar EU-a, koje je zajamčeno svim građanima EU-a i njihovim obiteljima. Sud je presudio u korist Comana odlučivši da sve države članice EU-a moraju poštovati pravo na slobodu kretanja i boravka unutar Unije, uključujući i priznavanje istospolnih brakova sklopljenih u drugim državama članicama. Ova odluka ne obvezuje sve članice da legaliziraju istospolne brakove, ali osigurava da u kontekstu slobode kretanja istospolni supružnici moraju imati ista prava kao i heteroseksualni parovi.

2021. godine je doneseno i Mišljenje Europskog odbora regija – Unija ravnopravnosti: Strategija o ravnopravnosti LGBTIQ osoba 2020.–2025 (dalje: Strategija o ravnopravnosti LGBTIQ)²¹ kojim poziva Europsku komisiju da osigura poštivanje temeljnih načela Europske unije, da se u državama ne uvode i provode sustavne diskriminatorne inicijative, kao što su „zone bez LGBT-a”, usvojene u okviru „Povelje lokalnih vlasti o pravima obitelji” ili „Rezolucije protiv LGBT ideologije”,²² što nije u skladu s načelom nediskriminacije. U tom kontekstu naglašava važnost uzajamne tolerancije u zajednicama te poduzimanje mjera za borbu protiv diskriminacije LGBTIQ osoba i naglašava da je rezolucijom Europskog parlamenta cijeli EU proglašen prostorom slobode za LGBTIQ osobe.²³

God. 2023. donesen je i Prijedlog rezolucije (B9-0220/2023) o općoj dekriminalizaciji homoseksualnosti u svjetlu nedavnih događaja u Ugandi,²⁴ koja se ponajprije odnosi na situaciju u Ugandi, ali ima i globalni kontekst. Konkretno, osvrće se na zakon protiv homoseksualnosti koji je usvojen u Ugandi u ožujku 2023. te osuđuje njegovo donošenje. Taj zakon u Ugandi kriminalizira homoseksualne odnose i promoviranje homoseksualnosti te propisuje teške kazne, uključujući i doživotni zatvor i smrtnu kaznu. Međutim, rezolucija se također odnosi na globalni kontekst jer poziva na opću dekriminalizaciju homoseksualnosti širom svijeta. Europski parlament ističe potrebu za borbom protiv diskriminacije na temelju seksualne orijentacije ne samo u Ugandi već i u svim zemljama gdje takva zakonska ograničenja postoje. Navode se i pozitivni primjeri dekriminalizacije u raznim zemljama, kao i negativni trendovi u zemljama poput Čada, Nigerije i Bruneja, gdje su uvedeni stroži zakoni protiv homoseksualnosti. Zaključno, iako se rezolucija primarno bavi situacijom u Ugandi, njezina je poruka globalna, s pozivom na zaštitu prava homoseksualnih i drugih LGBTIQ osoba širom svijeta.

Uz EU, i Vijeće Europe kroz Europsku konvenciju o ljudskim pravima (dalje: EKLJP)²⁵ te praksa Europskog suda za ljudska prava (dalje: ESLJP) igra ključnu ulogu u zaštiti prava homoseksualnih i drugih LGBTQ+ osoba. Iako homoseksualnost nije izričito spomenuta u tekstu Konvencije, ESLJP joj pruža zaštitu kroz zaštitu prava na privatnost (članak 8. EKLJP-a) i putem zabrane diskriminacije (članak 14. EKLJP-a). ESLJP je u predmetu *Dudgeon protiv Ujedinjenog Kraljevstva* iz 1981.²⁶ godine prvi put utvrdio da

Presuda je bila značajan korak naprijed za prava LGBT+ osoba unutar Europske unije, posebno u državama koje ne priznaju istospolne brakove. Ovom odlukom osigurano je da barem u kontekstu prava na slobodu kretanja unutar EU-a istospolni brakovi budu priznati i poštovani među državama članicama.

²¹ Mišljenje Europskog odbora regija – Unija ravnopravnosti: Strategija o ravnopravnosti LGBTIQ osoba 2020.–2025. (2022/C 61/08), Sl. EU, C 61, od dana 4.2.2022. toč.8 i 9, str. 37, dostupno na: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020IR5861\(04.02.2025.\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020IR5861(04.02.2025.))

²² Toč. 8, Strategije o ravnopravnosti LGBTIQ

²³ Toč. 9, Strategije o ravnopravnosti LGBTIQ

²⁴ Prijedlog rezolucije (B9-0220/2023) o općoj dekriminalizaciji homoseksualnosti u svjetlu nedavnih događaja u Ugandi, 18. 4. 2023. – (2023/2643(RSP)).

²⁵ (Europska) Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, MU, br. 18/97, 6/99, 14/02, 13/03, 9/05, 1/06, 2/10, 13/17.

²⁶ Presuda ESLJP-a *Dudgeon protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (zahtjev br. 7525/76) od 22. listopada 1981. godine; dostupna na: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-94464%22%5D%7D> (posjećeno

kriminalizacija homoseksualnih odnosa krši pravo na privatnost prema članku 8. ECHR-a, a u predmetu *Oliari i drugi protiv Italije* (2015.)²⁷ presudio je da Italija krši prava istospolnih parova jer im ne pruža pravno priznanje, čime je otvoren put za uvođenje civilnih partnerstava ili brakova za istospolne parove. Izraženim stajalištima ESLJP je interpretirao ne samo da se pitanje homoseksualnosti i prava LGBTQ osoba ima sagledati pod već spomenutim člancima nego je i vrlo jasno pružio zaštitu protiv kriminalizacije homoseksualnosti. *Turković i Roksandić* ističu da se je razvoj njegove judikature usmjeren na zaštitu dostojanstva pojedinca, poglavito onih marginaliziranih i ranjivih skupina, među ostalim homoseksualaca i drugih LGBTI osoba, ponajprije po pitanju slobode govora, udruživanja i okupljanja.²⁸ Nadalje, *Turković i Roksandić* navode da ESLJP konstantno ističe nespojivost stigmatizacije, poticanja predrasuda i homofobije prema homoseksualcima i drugim LGBTI osobama, s jednakošću svih pred zakonom, pluralizmom i tolerancijom koji su temelji demokratskih društava.²⁹ U tom pogledu *Turković i Roksandić* izdvajaju dvije novije odluke ESLJP (iz 2023.), *Fedotova i dr. protiv Rusije*³⁰ i *Macaté protiv Litve*,³¹ koje smatraju izrazito važnima za zaštitu i razvoj prava LGBTI osoba.³²

Nadalje, važne su i preporuke Vijeća Europe, kao što je Preporuka CM/Rec(2010)5 Odbora ministara/ministrica državama članicama o mjerama za suzbijanje diskriminacije na osnovi seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, kojom se pozivaju države članice na poduzimanje mjera protiv diskriminacije i pravno priznavanje istospolnih zajednica.³³

Spomenuta međunarodna pravna tijela neka su od ključnih u oblikovanju zakonodavstava tranzicijskih zemalja, čime su potaknula društvene promjene i smanjila institucionalnu diskriminaciju. Međutim, brzina i opseg tih promjena često su ovisili o specifičnim uvjetima svake zemlje, uključujući i političku klimu i ekonomske prilike. Zemlje koje su

30. 9. 2024.), te Report of the Commission iz 1980. godine u tom predmetu, koji je dostupan na: [https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:\[%22Dudgeon%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:[%22Dudgeon%22]}).

²⁷ Presuda ESLJP-a *Oliari i drugi protiv Italije* (zahtjev br. 18766/11 i 36030/11) od 21. srpnja 2015. godine; dostupna na:

[https://hudoc.echr.coe.int/#{%22itemid%22:\[%22001-156265%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/#{%22itemid%22:[%22001-156265%22]}) (posjećeno 30. 9. 2024.).

²⁸ Turković, K.; Roksandić, S. Demokracija danas: praksa Europskog suda za ljudska prava kao zrcalo razumijevanja razvoja LGBT politika i prava u Republici Hrvatska, str. 6, rad u postupku objave, ustupljen autoricama za potrebe pisanja ovog rada

²⁹ Ibid.

³⁰ Za više vidjeti: presudu ESLJP-a, *Fedotova i dr. protiv Rusije*, (zahtj. br. 40792/10, 30538/14 i 43439/14), od dana 17. siječnja 2023.; dostupna na:

[https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:\[%22Fedotova%22\],%22itemid%22:\[%22001-222751%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:[%22Fedotova%22],%22itemid%22:[%22001-222751%22]}) (04.02.2025.)

³¹ Presuda ESLJP, *Macaté protiv Litve*, (zahtj. br. 61435/19), od dana 23. siječnja 2023.; dostupna na: [https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:\[%22macate%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-222072%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:[%22macate%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-222072%22]}) (04.02.2025.)

³² Za više vidjeti Turković, Roksadnić, op. cit. 30., str. 8.

³³ Preporuka CM/Rec(2010)5 Odbora ministara/ministrica državama članicama o mjerama za suzbijanje diskriminacije na osnovi seksualne orijentacije ili rodnog identiteta; dostupna na: [https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/preuzimanje/dokumenti/ve/Preporuka%20CMRec\(2010\)5%20Odbora%20ministara%20ministrica%20dr%C5%BEavama%20%C4%8Dlanicama%20o%20mjerama%20za%20suzbijanje%20diskriminacije%20na%20osnovu%20seksualne%20orijentacije%20i%20rodnog%20identiteta.pdf](https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/preuzimanje/dokumenti/ve/Preporuka%20CMRec(2010)5%20Odbora%20ministara%20ministrica%20dr%C5%BEavama%20%C4%8Dlanicama%20o%20mjerama%20za%20suzbijanje%20diskriminacije%20na%20osnovu%20seksualne%20orijentacije%20i%20rodnog%20identiteta.pdf) (posjećeno 30. 9. 2024.).

težile članstvu u Europskoj uniji morale su usvojiti antidiskriminacijske politike kao dio pregovaračkog procesa.

2.2. Povezanost gospodarskog razvoja i regulacije prava homoseksualnih (i drugih LGBTQ+) osoba

Kombinacija pritisaka EU-a, Vijeća Europe i unutarnjih čimbenika potaknula je bivše socijalističke zemlje na liberalizaciju prava homoseksualnih i drugih LGBTQ+ osoba. Međutim, tempo reformi varirao je zbog njihova povijesno-političkog nasljeđa i financijske razvijenosti. Istraživanje Instituta Williams³⁴ pokazuje povezanost gospodarskog razvoja i prava homoseksualnih osoba u 39 država, uključujući i bivše komunističke zemlje. Ekonomski slabije razvijene države imaju niži stupanj regulacija prava homoseksualnih osoba,³⁵ dok bogatije zemlje postižu veći napredak.³⁶ Istraživanje pokazuje da kršenje prava tih osoba negativno utječe na ekonomski učinak jer smanjuje njihov doprinos gospodarstvu.³⁷

Istraživanje Pew Researcha iz 2020. pokazuje da stavovi o homoseksualnosti variraju s obzirom na povijest i financijsku razvijenost zemalja.³⁸ U bogatijim zemljama, poput Švedske, Nizozemske i Njemačke, gdje je BDP po glavi stanovnika iznad 50 000 dolara, prihvaćanje je homoseksualnosti visoko. Nasuprot tome, u siromašnijim zemljama, poput Nigerije, Kenije i Ukrajine, gdje je BDP po glavi stanovnika ispod 10 000 dolara, prihvaćanje je ispod 20 %. Ti podaci pokazuju da ekonomski faktori znatno utječu na stavove prema homoseksualnosti, što oblikuje i pravnu regulativu u vezi s LGBTQ pravima.³⁹

3. KOMPARATIVAN PRIKAZ

U okviru komparativnog prikaza istražiti će se pravni okviri koji su oblikovali regulativu homoseksualnosti u zemljama bivšeg socijalističkog bloka. Analiza će obuhvatiti kako zajedničke karakteristike tako i specifične razlike u zakonodavnim pristupima, pri čemu

³⁴ Vidi Lee Badget, M. V., Nezhad, S., Waaldijk, K., Rodgers, Yana van der Muelen, *The Relationship between LGBT Inclusion and Economic Development. An Analysis of Emerging Economies*, The Williams Institute, UCLA School of Law, Los Angeles, 2014, dostupno na: <http://williamsinstitute.law.ucla.edu/wp-content/uploads/lgbt-inclusion-and-development-november-2014.pdf> (posjećeno 3. 9. 2024.).

³⁵ Tako Štulhofer, A., Rimac, I., *Determinants of homonegativity in Europe*, *Journal of Sex Research*, 46 (1), str. 24–32.

³⁶ *Ibid.* Vidi tablice na str. 37 i 39.

³⁷ O tome Anderse, R., Fetner, T., *Inequality and Intolerance: Attitudes toward Homosexuality in 35 Democracies*, *American Journal of Political Science*, vol. 52, br., 4, 2008, 942–958.

³⁸ Informacije dostupne na: <https://www.pewresearch.org/global/2020/06/25/global-divide-on-homosexuality-persists/> (posjećeno 26. 9. 2024.).

³⁹ Ovi nalazi proizlaze iz istraživanja Pew Research Centra provedenog od 13. svibnja do 2. listopada 2019. godine, u kojem je sudjelovalo 38 426 ljudi. Istraživanje je nastavak izvještaja iz 2013. godine, koji je otkrio slične obrasce, uz zabilježen porast prihvaćanja homoseksualnosti u mnogim zemljama u obje godine. <https://www.pewresearch.org/global/2020/06/25/global-divide-on-homosexuality-persists/> (posjećeno 26. 9. 2024.).

će se posebno obratiti pozornost na promjene koje su nastale u kontekstu postkomunističkih i postsocijalističkih reformi. Ova istraživanja omogućit će dublje razumijevanje kako su povijesni i društveno-politički faktori utjecali na oblikovanje pravnih normi koje reguliraju istospolne odnose te kako su te norme evoluirale u skladu s promjenjivim društvenim okolnostima.

3.1. Albanija

Albanija je kao dio Osmanskog Carstva poštovala njegovo zakonodavstvo.⁴⁰ Homoseksualni odnosi dekriminalizirani su u Osmanskom Carstvu 1858. godine reformama u razdoblju Tanzimata, koje su se provodile od 1839. do 1876. godine.⁴¹ Te su reforme imale za cilj modernizaciju uprave, vojske i svih aspekata državnog života.⁴² Kazneni zakon iz 1858. godine⁴³ bio je izrađen po uzoru na francusko Napoleonovo pravo, konkretno Zakon iz 1810. godine, a u pogledu reguliranja homoseksualnih odnosa francusko pravo nije predviđalo kazne.⁴⁴ Taj pravni okvir ostao je na snazi do 1923. godine.

U komunističkoj Albaniji homoseksualni odnosi bili su kriminalizirani prema članku 137. Kaznenog zakona,⁴⁵ koji se odnosio na zločine protiv društvenog morala, kaznom do 10 godina⁴⁶ zatvora za tzv. pederastiju. Za razliku od SSSR-a ta se odredba odnosila jednako na muškarce i žene,⁴⁷ pri čemu se smatralo da muški homoseksualni odnosi ponižavaju žene, a takvi stavovi temelje se na teorijama iz Engelsova djela „Podrijetlo porodice, privatnog vlasništva i države“. Važno je napomenuti da je Albanija u razdoblju od 1945. do 1990. godine imala najvišu stopu fertiliteta u bivšim komunističkim zemljama, s prosječnom stopom od šest živorođene djece po ženi. Ta je statistika bila dio pronatalitetne politike, koja je bila prisutna i u drugim zemljama sličnog političkog uređenja.⁴⁸

⁴⁰ Vidi Murray, S., Roscoe, W., *Islamic Homosexuality: Culture, History and Literature*, 1997, 340 str., dostupno na: <http://www.jstor.org/stable/j.ctt9gfmm4> (posjećeno 2. 9. 2024.).

⁴¹ Više Murnay, S., *Homosexuality in the Ottoman Empire, Historical Reflections, Eighteen-Century Homosexuality in Global Perspective*, vol. 33, br. 1, 2007, str. 101–116, dostupno na: <http://www-jstor.org/stable/41299403>, (posjećeno 28. 9. 2024.).

⁴² Više Ishtiaq, H., *The Tanzimat: Secular Reforms in the Ottoman Empire*, 2011, dostupno na: <http://faith-matters.org> (posjećeno 29. 10. 2024.).

⁴³ Tekst The Imperial Ottoman Penal Code u prijevodu dostupan na: https://ia601609.us.archive.org/22/items/TheImperialOttomanPenalCode/OttomanPenalCode_text.pdf (posjećeno 12. 1. 2025.)

⁴⁴ Pitanje homoseksualnih odnosa i šerijatskog prava posebno je pitanje, koje treba prepustiti stručnjacima i poznavateljima konkretnih područja. Informativno jedan od izvora Siraj al-Haqq Kugle, S., *Homosexuality in Islam, Critical Reflection on Gay, Lesbian and Transgender Muslims*, Oxford, 2010.

⁴⁵ Vidi Elezi, I. (ur.), *Drejta Penale a Republikes Popullore Socialiste te Shqiparise*, Tirana, 1982.

⁴⁶ Carey, H., F. (10 Oct 2014). *European Institutions, Democratization, and Human Rights Protection in the European Periphery*. Lexington Books. str. 349.

⁴⁷ Cela, A. (ed), *Penal Law in Albania*, Ilford, 1982.

⁴⁸ Vidi Falkingham, J., *Gjonfa, Fertility Transitorin Communist Albania, 1950–90*, *Population Studies*, vol. 55, br. 3, 2001, str. 309–318, dostupno na: <http://jstor.org/stable/3092868> (posjećeno 13. 9. 2024.).

Od 1995. godine homoseksualni odnosi više nisu kriminalizirani u albanskom Kaznenom zakonu, osim za slučajeve koji se odnose na seksualne delikte, kao što su čl. 102.a (homoseksualni odnosi bez suglasnosti) i čl. 103. (homoseksualni odnosi s osobama koje se ne mogu braniti).⁴⁹ Međutim, Albanija ostaje jedna od bivših komunističkih zemalja koje ne reguliraju registrirane zajednice istospolnih partnera ni istospolne brakove.⁵⁰

3.2. Bugarska

Kao dio Osmanskog Carstva, Bugarska je, poput drugih dijelova Carstva, dijelila zajedničku legislativu. Važna promjena u pogledu homoseksualnosti dogodila se sredinom 19. stoljeća, kada su reforme iz razdoblja Tanzimata 1858. dekriminalizirale homoseksualne odnose.⁵¹ Međutim, Kazneni zakon iz 1896. godine ponovno je regulirao to pitanje uvodeći kaznu od šest mjeseci zatvora za homoseksualne odnose među muškarcima iznad 16 godina starosti.⁵²

Nadalje, dolaskom komunističkog režima 1940-ih zakonodavni okvir Bugarske postao je stroži. Kazneni zakon iz 1951. uveo je strože sankcije povećavajući kaznu za homoseksualne odnose na tri godine zatvora.⁵³ Ta je kriminalizacija bila usklađena s općim pristupom komunističkih država u istočnoj Europi, gdje su društveni odnosi podvrgnuti strogoj državnoj kontroli. Ipak, unatoč zakonodavnim ograničenjima, val liberalizma i reformi počeo je jačati u Bugarskoj. Osim oštrije kazne, zakon uvodi kao novinu i primjenu na odnose među ženama, odnosno više se djelo ne odnosi samo na homoseksualne odnose među muškarcima, kao do tada.⁵⁴

Poseban preokret dogodio se 1964., kada su masovna uhićenja homoseksualaca (64 osobe) potaknula široku javnu raspravu. Vlasti su uhićenja koristile kao način da homoseksualnost prikažu kao „zlo zapadne kulture“,⁵⁵ ali to je izazvalo suprotan efekt – počelo se raspravljati o opravdanosti takvih mjera i prirodi same kriminalizacije.

⁴⁹ Vidi tekst Kaznenog zakona na engleskom jeziku:

<http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/al/al037en.pdf> (posjećeno 25. 9. 2024.).

⁵⁰ Vidi The rights of LGBTI people in the European Union, dostupno na:

[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/747896/EPRS_BRI\(2023\)747896_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/747896/EPRS_BRI(2023)747896_EN.pdf) (posjećeno 12. 1. 2025.).

⁵¹ Tekst The Imperial Otoman Penal Code u prijevodu dostupan na:

https://ia601609.us.archive.org/22/items/TheImperialOttomanPenalCode/OttomanPenalCode_text.pdf (posjećeno 12. 1. 2025.).

⁵² Bulgarian Legislatioin about Homosexuals, A Study by Bulgarian Helsinki Committee, dostupno na:

<https://www.bghelsinki.org/web/files/reports/144/files/2001-boev-bulgarian-legislation-about-homosexuals.pdf> (posjećeno 11. 1. 2025.).

⁵³ *Ibid.* Odbor navodi i djelo odnosa korištenjem sile, odnosa ovisnosti ili s osobom mlađom od 14 godina, za što je propisana kazna lišenja slobode od dvije do pet godina.

⁵⁴ Kunev, K., Преследването на хомосексуализма в историята, (The prosecution of homosexuality in history), списание Демократически преглед, брой 8-9 (Journal of Democratic Review, br. 8-9), 1995, str. 545.

⁵⁵ Imenica „zlo“ kao dio definicije homoseksualnih odnosa bila je i u leksikonu pojmova iz 1936. god. Vidi Genew-Puhalewa, I., Hebal-Jeziarska, M., Homosexuality in Czech and Bulgarian Lexicographic Description from the Socialist Period, Zeszyty Łużyckie 59, 2023, str. 203.

Diskusije koje su uslijedile rezultirale su revizijom Kaznenog zakona 1966. godine te se počeo razvijati stav prema kojemu se homoseksualnost tretirala kao medicinski problem, a ne kao kazneno djelo.⁵⁶

Naime, nakon odredbi Kaznenog zakona 1951. i kodifikacije 1956. donesen je novi Kazneni zakon 1968., iz kojeg su izbačene sve odredbe koje su se odnosile na kriminalizaciju homoseksualnih odnosa između odraslih osoba.⁵⁷ U tom su Zakonu uz rješenja sovjetskog prava sadržane i zapadnoeuropske kaznenopravne tekovine. Ta je dekriminalizacija bila dio šireg procesa liberalizacije zakonodavstava u zemljama socijalističkog bloka, poput Rumunjske i Mađarske,⁵⁸ gdje se nastojalo uvesti mjere koje promoviraju veću socijalnu pravdu i zaštitu ranjivih skupina. Međutim, Bugarska je zadržala kaznene odredbe koje su homoseksualne odnose kažnjavale ukoliko su uključivale „darove i obećanja prednosti“, što je ostalo u članku 157. st. 4. Kaznenog zakona.⁵⁹

Nakon pada komunizma i promjena koje su uslijedile 1990-ih Bugarska je donijela novi Ustav 1991. godine, kojim je brak definiran isključivo kao zajednica između muškarca i žene. Time su istospolni brakovi i dalje ostali nepriznati. Iako je Bugarska postala članica Europske unije 2007. godine, pravni okvir za istospolne zajednice nije se značajnije promijenio. Rasprave o reguliranju istospolnih zajednica, koje su se odvijale 2009., zaustavljene su zbog snažnog protivljenja, posebno od strane organizacija bliskih Bugarskoj pravoslavnoj crkvi, ali i drugim vjerskim zajednicama.⁶⁰ Unatoč europskim standardima i pritiscima, Bugarska se suočava s izazovima kada je riječ o pravima homoseksualaca i drugih LGBTQ+ osoba, a pitanje legalizacije istospolnih zajednica i dalje je otvoreno.

3.3. Čehoslovačka

U bivšoj Čehoslovačkoj homoseksualni odnosi bili su kažnjivi do 1961. godine,⁶¹ kada je došlo do njihove dekriminalizacije. Prije toga, od 1852. godine,⁶² Čehoslovačka je bila pod

⁵⁶ Više Pisankaneva, M., *The Forbidden Fruit : Sexuality in Communist Bulgaria*, dostupno na: https://liternet.bg/publish14/m_pisankyneva/forbidden.htm (posjećeno 12. 1. 2025.).

⁵⁷ Vidi Macura, M., *Population Policies in Socialist Countries of Europe*, *Population Studies*, vol. 28, br. 3, 1974, str. 374.

⁵⁸ Pisankaneva, M., *The Forbidden Fruit : Sexuality in Communist Bulgaria*, dostupno na: https://liternet.bg/publish14/m_pisankyneva/forbidden.htm (posjećeno 12. 1. 2025.).

⁵⁹ Tako Schroeder, F. C., *Eastern Europe*, *The American Journal of Comparative Law*, vol. 21, no. 2 (304-317), 1974, str. 311, dostupno na: <http://www.jstor.org/stable/839126> (posjećeno 2. 11. 2024.).

⁶⁰ Boele-Woelki, K., Fuchs, A., *Legal recognition of same-sex relationships in Europe*, Cambridge, 2012, str. 64.

⁶¹ Kazneni zakon donesen 1950. temeljio se na „načelima sovjetskog prava, a definicija kaznenog djela temeljila se isključivo na materijalnom konceptu“. Tako Karabec, Z., Vlach, J., Hulmáková, J. i dr., *Criminal Justice System in the Czech Republic*, Institut pro komunikologiju i sociální prevencii, Praha, 2017, str. 14.

⁶² Nakon Drugog svjetskog rata i režima uspostavljenog 1948. doneseno je nekoliko zakona: 1950. usvojeni su Kazneni zakon (Act no. 86/1950 Coll.), Zakon o kaznenom postupku (Act no. 87/1950 Coll.), Kazneno-upravni zakon (Act. no. 88/1950 Coll.), Zakon o kazneno-upravnom postupku (Act no. 89/1950 Coll.).

utjecajem austrijskog Kaznenog zakona,⁶³ koji je člankom 129. zabranjivao homoseksualne odnose.⁶⁴ Češka i Moravska, kao dijelovi Habsburškog Carstva, bile su podložne zakonima koji su se primjenjivali u Austriji, gdje je odredba o zabrani „neprirodnog spajanja između osoba istog spola“ ostala na snazi do 1971. godine.

Nakon promjena 1961. homoseksualni su odnosi sukladno čl. 244. KZ-a kriminalizirani ukoliko su uključivali osobe mlađe od 18 godina, ukoliko su izazivali javnu sablazan te ukoliko je jedna strana bila u stanju ovisnosti ili je primala novčanu naknadu za seksualni čin. Tek je 1990. godine Zakonom br. 175. ukinuta odredba članka 244., što je označilo daljnju liberalizaciju zakonodavstva.⁶⁵

Kao i u mnogim drugim zemljama, kazneni progon homoseksualnih osoba u Čehoslovačkoj uglavnom se odvijao u većim gradovima, osobito u Pragu. U doba industrijalizacije mnogi homoseksualci iz manjih gradova i ruralnih područja preseljavali su se u veće urbane centre, gdje su se mogli „sakriti u masi“. U takvim sredinama razvila se subkultura unutar koje su utjecajne osobe — književnici, skladatelji, arhitekti i drugi — stvarale prostor za raspravu o dekriminalizaciji. Ovaj kulturni razvoj pridonio je jačanju pokreta za prava homoseksualnih osoba i stvaranju platforme koja je na kraju dovela do promjena u zakonodavstvu.⁶⁶

Čehoslovačka je ubrzo nakon dekriminalizacije bila prepoznata na međunarodnim konferencijama, uz Francusku, Italiju, Švedsku i Poljsku, kao pozitivan primjer promjena u kaznenom pravu vezanih uz seksualne delikte i kaznena djela protiv obitelji.⁶⁷

Godine 1990. uvedena je dobna granica od 15 godina za dobrovoljne seksualne odnose, čime su izjednačeni homoseksualni i heteroseksualni odnosi kad je riječ o dobnoj granici. Češka je 2001. godine *de facto* priznala istospolne zajednice omogućujući partnerima prava poput uzajamnog nasljeđivanja. Daljnji iskorak napravljen je 2006. godine, kada je

⁶³ Vidi razvoj kaznenog prava u Čehoslovačkoj u: Karabec, Z., Vlach, J., Hulmáková, J. i dr., *Criminal Justice System in the Czech Republic*, Institut pro komunikologiju i sociální prevenci, Praha, 2017, str. 13.

⁶⁴ *Analysis of the Situation of Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Minority in the Czech Republic*, created through the combined efforts of members of the Working Group for the Issues of Sexual Minorities of the Minister for Human Rights and National Minorities, Dr. Džamila Stehlíková. The group was created within the framework of activity of the European Union „European Year of Equal Opportunities for All (2007)“, dostupno na: https://vlada.gov.cz/assets/ppov/rlp/vybory/sexualni-mensiny/Analysis_EN.pdf (posjećeno 12. 1. 2025.).

⁶⁵ Više Fanel, J., *Gay historie*, Prague, 2000.

⁶⁶ Prag se i dalje navodi kao jedan od najotvorenijih gradova Zapadne Europe za *gay* populaciju. Vidi Torra, M. J., *Gay rights after the iron curtain*, *The Fletcher Forum of World Affairs* 22, br. 2, 1998, str. 85, dostupno na: <http://www.jstor.org/stable/45289040> (posjećeno 10. 1. 2025.)

⁶⁷ Vidi Ploscowe, M., *Report to the Hague Suggested Revision of Penal Law Relating to Seks crimes and Crimes Against the Family*, *Cornell Law Review*, vol. 50. br. 3, 425, str. 439.

Zakon br. 115.⁶⁸ omogućio registrirano partnerstvo, čime je Češka, kako neki ističu, postala prva država u regiji koja je pravno priznala istospolne zajednice.⁶⁹

3.4. Mađarska

U Mađarskoj su homoseksualni odnosi između muškaraca bili zabranjeni još od 1878. godine, kada je Kazneni zakon (tzv. Csemegi) predviđao kaznu do jedne godine zatvora za takve odnose.⁷⁰ Homoseksualnost je dekriminalizirana tek 1962. godine,⁷¹ no isprva samo za osobe starije od 20 godina.⁷² Ta je dobna granica smanjena na 18 godina 1978., dok je od 2000. godine dobna granica za pristanak smanjena na 14 godina, čime su izjednačeni homoseksualni i heteroseksualni odnosi s obzirom na to pitanje.

Važan iskorak u pravnom priznavanju istospolnih parova dogodio se 1996. godine, kada je Mađarska priznala neregistriranu faktičnu zajednicu za heteroseksualne i homoseksualne parove. To priznanje uglavnom se odnosilo na reguliranje materijalnih i imovinskih pitanja zajedničkog života. Iako je to priznavanje označilo napredak u odnosu na prethodnu regulativu i društveni stav, ono nije utjecalo na status braka, koji je i dalje bio rezerviran isključivo za heteroseksualne parove.⁷³

Godine 2009. Mađarska je dodatno proširila prava homoseksualnih osoba uvođenjem Zakona o registriranom partnerstvu, no taj se zakon primjenjivao isključivo na istospolne partnere.⁷⁴ Unatoč tim zakonodavnim promjenama brak ostaje institucija koja je zakonski dostupna samo heteroseksualnim parovima.

⁶⁸ Vidi tekst Zakona na: <https://portal.gov.cz/en/informace/establishment-of-a-registered-partnership-INF-83> (posjećeno 12. 1. 2025.).

⁶⁹ Više Kricková, L., Same-sex families' rights and the European Union: incompatible or promising relationship?, *International Journal of Law, Policy and The Family*, vol. 37, br. 1, 2003, dostupno na: <https://doi.org/10.1093/lawfam/ebad001> (posjećeno 12. 1. 2025.).

⁷⁰ Originalni tekst Zakona na mađarskom vidi na:

<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=87800005.TV&txtreferer=94500007>, Wolters Kluwer (posjećeno 12. 1. 2025.). Čl. 241. glasi: „Férfiak között véghezvitt fajtalanság, ugyszintén embernek állattal elkövetett fajtalansága: a természet elleni fajtalanság vétségét képezi, és egy évig terjedhető fogházzal büntetendő.“ Dakle, vidljivo je da se kvalificira kao protuprirodan čin. Ukoliko je djelo bilo počinjeno uz upotrebu sile ili prijetnje (čl. 242) te je za posljedicu imalo smrt žrtve, bila je propisana kazna doživotnog zatvora.

⁷¹ Vidi Kadar, M., *Criminal Code of the Hungarian People's Republic*, trans. Pal Lamberg, Budapest, 1962. Tekst na mađarskom dostupan na: https://jogkodex.hu/jsz/btk_1961_5_torveny_6483910 (posjećeno 12. 1. 2025.).

⁷² Takács, J., Tóth, T. P., Liberating Pathologization? The Historical Background of the 1961 Decriminalization of Homosexuality in Hungary, *The Hungarian Historical Review* 10, br. 2, 2021, str. 267–300, dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/27115451> (posjećeno 15. 12. 2024.).

⁷³ Vidi više Curci, The evolution of the legal concepts of „family“ and „marriage“ in the EU legal system and its impact on society, *St. Thomas Law Review*, vol. 18, 2006.

⁷⁴ Tekst Zakona o registriranom partnerstvu „2009. évi XXIX. törvénya bejegyzett élettársi kapcsolatról, az ezzel összefüggő, valamint az élettársi viszony igazolásának megkönnyítéséhez szükséges egyes törvények módosításáról“ vidi na:

<https://web.archive.org/web/20220306002129/https://net.jogtar.hu/jogszabaly?dbnum=1&docid=A0900029.TV&mahu=1> (posjećeno 13. 1. 2025.).

Iako su homoseksualni odnosi dekriminalizirani 1962. godine, stavovi prema istospolnim zajednicama ostali su podijeljeni. U usporedbi s drugim postkomunističkim državama, poput Poljske ili Istočne Njemačke, Mađarska bilježi niži postotak stanovništva koje homoseksualnost smatra „pogrešnom“.⁷⁵ Posebno su mladi pokazali veći stupanj prihvaćanja, a pozitivan stav među mlađim generacijama ima tendenciju rasta. Nasuprot tome, starije stanovništvo, posebno početkom 1990-ih, imalo je izrazito nizak stupanj prihvaćanja, a promjena njihovih stavova bila je spora. Ovaj otpor promjenama među starijom populacijom može se, prema nekim izvorima, povezati s nasljeđem komunističkog pravnog sustava i dugotrajne društvene konzervativnosti.⁷⁶

3.5. Poljska – evolucija ideoloških i kaznenopravnih stavova prema homoseksualnosti

U razdoblju od 1795. do 1918. godine homoseksualni odnosi u Poljskoj bili su zabranjeni. Zanimljivo je da nakon donošenja Napoleonova zakonika 1804. godine,⁷⁷ koji nije regulirao homoseksualne odnose,⁷⁸ Varšava nije imala zabranu takvih odnosa. No nakon 1815. godine homoseksualni odnosi ponovno su postali zabranjeni u sva tri područja pod vlašću stranih sila. Važna promjena nastaje 1932. godine s donošenjem novog Kaznenog zakona, koji ne spominje homoseksualne odnose.⁷⁹ Time Poljska postaje jedna od prvih država koja je u novijoj povijesti dekriminalizirala homoseksualnost,⁸⁰ što može značiti da, osim u kontekstu stranih vlasti, Poljska nikada nije formalno zabranjivala te odnose. Ipak, zakon iz 1932. zadržava zabranu muške prostitucije, koja će biti dekriminalizirana tek 1969. godine. Donja dob za dobrovoljne istospolne odnose ostaje 15 godina, jednako kao i za heteroseksualne odnose.

Zakon iz 1948. godine dodatno potvrđuje jednake dobne granice za dobrovoljne spolne odnose među heteroseksualnim i homoseksualnim partnerima, kao što je to bilo regulirano Zakonom iz 1932. Unatoč pravnoj dekriminalizaciji, u razdoblju komunističkog režima provodili su se progoni homoseksualnih osoba pod izlikom političkih razloga. Osobito su intenzivni progoni bili evidentni 1985. godine, kada je pokrenuta tzv. „Operacija Hyacinth“, u kojoj je uhićeno između 10 000 i 12 000 homoseksualnih osoba. Tijekom te operacije mnogi su bili prisiljeni priznati svoju seksualnu orijentaciju, a njihovi su podaci pohranjeni u tzv. „ružičaste dosjee“, koji su mogli biti korišteni za moguće

⁷⁵ Prema podacima preuzetim od Smith, T. W., Son, J. K. J., *Public Attitudes towards Homosexuality and Gay Rights across Time and Countries*, Norc at the University of Chicago, The Williams Institute, 2014, str. 16.

⁷⁶ *Ibid.*

⁷⁷ U 19 st. pod utjecajem francuskog prava u cijelom je nizu pravnih sustava smanjeno zakonsko kažnjavanje za sodomiju. U zemljama u kojima su homoseksualni odnosi ostali zločin smrtnu kaznu zamijenile su blaže kazne, tj. sodomija više nije bila među teškim kaznenim djelima. Usp. *Homosexuality*, Stanford Encyclopedia of

Philosophy, str. 5, dostupno na: <http://plato.stanford.edu/entries/homosexuality> (posjećeno 30. 9. 2024.).

⁷⁸ Uglavnom se u literaturi spominje da je „u Code civilu vladala šutnja glede ove vrste odnosa“.

⁷⁹ Više u: Karczewski, K. *Transnational Flows of Knowledge and the Legalisation of Homosexuality in Interwar Poland*, *Contemporary European History*, vol. 33, br. 3, 2024, str. 849–866.

⁸⁰ Grabowska-Moroz, B., Wójcik, A., *Reframing LGBT rights advocacy in the context of the rule of law backsliding: The case of Poland*, *Intersections* 7(4), 2021, str. 87.

ucjene i daljnje političke represije.⁸¹ Tek 1991. godine homoseksualnost je službeno izbrisana iz registra oboljenja te je prestala biti tretirana kao bolest.

Poljski Ustav iz 1997. godine zabranjuje diskriminaciju po bilo kojoj osnovi te istovremeno ograničava brak isključivo na heteroseksualne zajednice.⁸² To je dovelo do daljnjih rasprava o pitanju istospolnih zajednica i mogućnosti registriranog partnerstva, što ostaje otvoreno pitanje u poljskom zakonodavstvu.

Pregled regulacije homoseksualnosti u Poljskoj pokazuje kako su politički, društveni i pravni okviri utjecali na status homoseksualne zajednice kroz vrijeme. Unatoč pravnim pomacima u Poljskoj kao pioniru u dekriminalizaciji homoseksualnosti (1932.) društvene predrasude i stigma prema homoseksualnosti i dalje postoje, što predstavlja izazov za daljnji razvoj prava i sloboda te zajednice.⁸³

3.6. Rumunjska – ideološki i kaznenopravni aspekti homoseksualnosti kroz povijest

Kazneni zakon iz 1864. godine u Rumunjskoj (Cuza zakon⁸⁴) nije regulirao homoseksualne odnose jer je, po uzoru na francuski model, izostavio intervenciju u privatnu sferu seksualnih odnosa među odraslim osobama.⁸⁵ Međutim, situacija se počela mijenjati 1930-ih godina, kada su pod utjecajem kriminalizacije u SSSR-u donesene određene promjene u definiciji i ograničenju homoseksualnosti kako za muškarce⁸⁶ tako i žene. Naime, odnosi koji izazivaju javni skandal kažnjavali su se kako za žene tako i za muškarce zatvorom od šest mjeseci do dvije godine. Te su izmjene signalizirale početak pravne stigmatizacije homoseksualnosti.

Nakon Drugog svjetskog rata Rumunjska je slijedila model SSSR-a i na svojem je putu bila izoliranija od nekih drugih država istog političkog usmjerenja.⁸⁷

⁸¹ Tako Boele-Woelki, K., Fuchs, A., *Legal Recognition of Same Sex Relationships in Europe*, Cambridge, 2012, str. 58. O „Operaciji Hyacinth“ više u: Szulc, L., *Operation Hyacinth and Poland's Pink Files*, u: *Homosexual Activism in Communist Poland: Cross-Binder Flaws in Gay and Lesbian Magazines*, 2018, Palgrave Macmillan, 2017, str. 91–122.

⁸² O homoseksualnosti u Poljskoj više Boczkowski, K., *Homoseksualizam*, Warsaw, 1992.

⁸³ Više o tom pitanju danas u: Grabowska-Moroz, B., Wójcik, A., *Reframing LGBT rights advocacy in the context of rule of law backsliding: The case of Poland*, *Intersection*, vol. 7, br. 4, 2021, str. 85–103. Posebice vidi poglavlje 3. *The rule of law backsliding in Poland*, str. 90–91.

⁸⁴ Donesen 30. 10. 1864. Codul penal român a fost promulgat și publicat la 30 Octomvrie 1864 și pus în aplicare la 1 Maiu 1865. Vidi tekst na: <https://lege5.ro/gratuit/g42tamju/codul-penal-din-1864> (posjećeno 17. 1. 2025.).

⁸⁵ Vidi Zamfir, I., *Between Holy Church and Holy Human Rights Life Stories of the Romanian LGBTQ+ Community after 1989 until Romanian Accession to the European Union*, *Aspasia*, vol. 17, 2023, str. 144. Uz francuski bilo je i drugih utjecaja. Neki izvori navode i utjecaj belgijskog, njemačkog i austrijskog kaznenog prava. Vidi Constantinescu, G., *Criminology and Modernization in Rumania during the Second Half of the Nineteenth Century*, *Philobiblon*, vol. XIX, br. 1, 2014, str. 198.

⁸⁶ Još 1878. čl. 242., posebice u slučaju silovanja.

⁸⁷ Naime, Rumunjska je 1948. postala tzv. „država satelit“, a pitanje roda i seksualnosti također je slijedilo sovjetski model, pa se na homoseksualne odnose gledalo kao na odnose suprotne revoluciji, a na partnere

Krajem 60-ih godina kaznena regulativa doživjela je strožu verziju donošenjem Kaznenog zakona 1968. Ta je nova regulativa kriminalizirala svaki oblik homoseksualnog ponašanja, dijelila je javno i privatno i ostala je na snazi gotovo četiri desetljeća. Čl. 200 tog zakona propisivao je kaznu zatvora od jedne do pet godina.⁸⁸ Bio je to način upliva i kontrole države i u privatnoj sferi.⁸⁹ Tek je 1996. godine došlo do dekriminalizacije homoseksualnosti u privatnoj sferi,⁹⁰ dok su javne manifestacije homoseksualnosti bile zabranjene sve do 2001. godine. Tada je, pod pritiskom Vijeća Europe, iz pravnog sustava Rumunjske konačno uklonjena i ta odredba, što je predstavljalo značajan korak prema liberalizaciji zakonodavstva u ovom području. Dakle, 2001. rumunjska je vlast usvojila uredbu No. 89/2001, koja stavlja izvan snage čl. 200. Kaznenog zakona, ali i prilagođava druge odredbe vezano za seksualne prijestupe kako bi se izbjegla diskriminacija. Uredba je stupila na snagu 2002. i njome su barem formalno ostvareni uvjeti koje je tražio i EU.⁹¹ Međutim, neki su izvori i nakon dekriminalizacije isticali kako je Rumunjska imala najnegativniji stav prema homoseksualnosti u Europi.

Unatoč promjenama Rumunjska do danas nije uvela nijedan oblik registracije istospolnog partnerstva.⁹²

3.7. Ideološki i kaznenopravni model homoseksualnosti u Rusiji i bivšem SSSR-u

Već 1716. godine Petar Veliki zabranio je homoseksualnost unutar vojske,⁹³ a od Kaznenog zakona Ruskog carstva 1832. godine ta je zabrana proširena i na ostalo muško⁹⁴ stanovništvo.⁹⁵ Prema odredbi članka 995. tog Zakona kazne su uključivale gubitak svih prava i imovine te progon u Sibir na razdoblje od četiri do pet godina.⁹⁶ U slučaju težih

u homoseksualnim vezama kao na buržoaziju koju je trebalo ukloniti iz javnog prostora. Vidi Dima, R., The unspeakable queerness in Romania's communist period: Lesbian and queer accounts beyond gay men's experiences. *Sexualities*, Sage Journals, 2024, dostupno na: <https://doi.org/10.1177/13634607241228110> (posjećeno 5. 1. 2025.).

⁸⁸ Zamfir, I., Between Holy Church and Holy Human Rights, *Life Stories of the Romanian LGBTQ+ Community after 1989 until Romanian Accession to the European Union*, *Aspasia*, vol. 17, br. 1, 2023, dostupno na: <https://www.berghahnjournals.com/view/journals/aspasia/17/1/asp170108.xml> (posjećeno 16. 1. 2025.).

⁸⁹ Takács, J., Tóth, T. P., Liberating Pathologization? The Historical Background of the 1961 Decriminalization of Homosexuality in Hungary, *Hungarian Historical Review* 10, br. 2, 2021, str. 275, dostupno na: <http://www.hunghist.org> DOI 10.38145/2021.2.267 (posjećeno 12. 1. 2025.).

⁹⁰ Izmijenjen je st. 1. čl. 200. te se kazneno djelo od tada odnosi na istospolne odnose počinjene javno ili one koji izazivaju javni skandal. Kazna je i dalje ostala od jedne do pet godina zatvora, a dodan je dio koji se tiče onih koji iniciraju ili potiču neku osobu na praksu istospolnih odnosa, kao i propagandu s tim ciljem. Vidi i: Andreescu, V., From legal Tolerance to Social Acceptance: Predictors of Heterosexism in Romania, *Revista Română de Sociologie*, serie nouă, vol. XXII, br. 3–4, București, 2011, str. 209–231.

⁹¹ *Ibid.*, str. 213.

⁹² https://europa.eu/youreurope/citizens/family/couple/registered-partners/index_en.htm (posjećeno 17. 1. 2025.).

⁹³ Čini se da je zabrana donesena s drugima odredbama 1706. te da je kazna u početku bila spaljivanje, a poslije bičevanje. Tako Kondakov, A., An Approach to the History of Sexual Minority Discrimination in Russia, *Sortuz, Oñati journal of Emergent Socio-Legal Studies*, vol. 2, br. 2, 2008, str. 24.

⁹⁴ *Ibid.*

⁹⁵ *Ibid.*

⁹⁶ *Ibid.*

prekršaja, poput silovanja, zavođenja maloljetnika ili osoba s mentalnim smetnjama (članak 996.), propisivala se kazna od 10 do 20 godina teškog rada u Sibiru.⁹⁷

Homoseksualni odnosi dekriminalizirani su u Rusiji tek nakon Oktobarske revolucije,⁹⁸ kada je ukinut Krivični zakon Carske Rusije. Krivični zakoni RSFSR iz 1922. i 1926. godine nisu spominjali homoseksualnost kao kazneno djelo, no slični zakoni u Azerbajdžanu, Gruziji, Turkmenistanu i Uzbekistanu nastavili su kriminalizirati te odnose. U tim dijelovima SSSR-a posebna pozornost posvećivana je prevenciji i kažnjavanju „preživljavanja tog primitivnog običaja“.⁹⁹ Iako homoseksualnost više nije bila zakonski kažnjavana, službeno je i dalje smatrana bolešću.

S dolaskom Staljina i njegovim utjecajem na politiku SSSR-a situacija se dramatično promijenila.¹⁰⁰ *G. G. Jagoda*, jedan od ključnih političkih dužnosnika, predložio je mjere protiv muških homoseksualaca. Staljin je taj prijedlog proslijedio Politbiro, uz napomenu da takvu pojavu treba kazniti dekretom unutar sovjetskog zakonodavstva. Kao rezultat toga 7. 3. 1934. Kaznenom je zakonu dodan članak 121.,¹⁰¹ koji zabranjuje mušku homoseksualnost (*muželožestvo*¹⁰²) i propisuje kaznu do pet godina za počinitelje.¹⁰³ Točan broj postupaka koji su vođeni po čl. 121. nije poznat,¹⁰⁴ ali prvi dostupni podaci objavljeni su 1988. godine. Procjenjuje se da je bilo oko 1000 postupaka godišnje, a taj je broj opadao tijekom 1990-ih. Na primjer, 1987. godine osuđenih je muškaraca bilo 831, 1989. 539, a 1991. 462. Tijekom prvih šest mjeseci 1992. godine evidentirano je 227 osuda, pri čemu ih je samo 10 bilo prema članku 121.2., koji se odnosi na homoseksualne odnose protiv volje druge strane, uključujući i maloljetne ili mentalno bolesne osobe.¹⁰⁵

⁹⁷ *Ibid.*, str. 25.

⁹⁸ Kada je ojačao pokret za prava homoseksualnih osoba, Marx i Engels bili su mrtvi, a stranke utemeljene na „marksizmu“ počele su se baviti uzrokom tih prava. Valja spomenuti da je prvi političar koji je javno zagovarao prava homoseksualnih osoba u nacionalnom zakonodavstvu bio August Bebel u Njemačkoj 1898. Vidi Retallack, A., August Bebel, A life for Social Justice and Democratic Reform, *Archiv für Socialgeschichte*, 58, 2018, str. 152.

⁹⁹ Healey, D., *Homosexual Desire in Revolutionary Russia*, Chicago, 2001, str. 126.

¹⁰⁰ Više Александрович, Иванов, В., *Контрреволюционные организации среди гомосексуалистов Ленинграда в начале 1930-х годов и их погром. Новейшая история России*, vol. 3, br. 8, 2013, str. 126–144.

¹⁰¹ Do 1960. bila je to odredba čl. 154.a. Vidi tekst Kaznenog zakona RSFSR na: <http://www.cyberussr.com/rus/uk136-e.html> (posjećeno 17. 1. 2025.).

¹⁰² Neki izvori ističu kako se radi o pojmu najbližijem pojmu pederastije. Tako De Jong, B., *An Intolerable Kind of Moral Degeneration: Homosexuality in the Soviet Union*, *Review of Socialist Law*, vol. 8, br. 1, 1982, str. 342, dostupno na: <https://doi.org/10.1163/187529882X00280> (posjećeno 15. 1. 2025.).

¹⁰³ Detaljno o tom razdoblju vidi: Healey, D., *Homosexual Desire in Revolutionary Russia*, Chicago, 2001. Od pet do osam godina ukoliko se radi o prisili ili korištenju položaja ovisnosti.

¹⁰⁴ Vidi o kaznenim postupcima Healey, D., *Homosexual Desire*, Chicago, 2001, str. 207; vidjeti i: <https://www.dw.com/en/germanys-criminalization-of-gay-sex-ended-30-years-ago/a-69360795> (posjećeno 26. 9. 2024.).

¹⁰⁵ Brojčani podaci, Semjonovič, *Sociolegal Control of Homosexuality: A Multi-Nation Comparison*, ur. West, D. J., Green, R., New York, London, 1997, str. 225. Vidi i brojčane podatke u: Valodzin, V., *Criminal Prosecution of Homosexuals in the Soviet Union (1946–1991): numbers and discourses*, EUI, Department of History and Civilization, EUI Working paper HEC 2020/02, str. 2–4, dostupno na: <https://cadmus.eui.eu> (posjećeno 18. 1. 2025.).

Ženska homoseksualnost, iako nije bila zakonski kažnjavana, također je bila stigmatizirana kao bolest.¹⁰⁶ Mlade žene koje su se smatrale homoseksualkama često su bile podvrgnute tretmanu u psihijatrijskim ustanovama, obično na tri mjeseca, a potom su bile upisane u posebne registre, što je rezultiralo dodatnom stigmatizacijom u društvu.¹⁰⁷

Homoseksualnost je tijekom ovog razdoblja bila smatrana ne samo bolešću¹⁰⁸ već i povezana i s idejom kontrarevolucije, opisana kao „manifest moralne dekadencije“,¹⁰⁹ koju su prakticirali fašisti i aristokracija. Zakon iz 1933. godine ponekad se opisuje kao dio „seksualnog Termidora“ i opće represije,¹¹⁰ što upućuje na širu društvenu i političku atmosferu straha i kontrole, koju je Staljin uspostavio.

Sovjetska javnost nije preispitala opravdanost ponovne kriminalizacije homoseksualnosti. Naime, smatrala je to dijelom „moralne dekadencije“ i „prljavog fašističkog nacionalizma“, iako su o tome postojale rasprave. Poznat je i slučaj kada je 1934. britanski komunist Harry Whyte poslao pitanje Staljinu o mogućnosti da homoseksualna osoba bude član Komunističke partije.¹¹¹ Staljin nije odgovorio na taj upit, već se oslonio na članak Maksima Gorkog objavljen u novinama *Pravda* 23. svibnja 1934., u kojem se navodilo kako treba uništiti homoseksualce, pa će nestati i fašizam.¹¹² Ministar pravde Nikolaj Krylenko u svojem je govoru u Centralnom izvršnom komitetu iznio slične stavove.¹¹³

¹⁰⁶ O dvojbi glede ženske homoseksualnosti i kažnjavanju žena vidi: Valodzin, V., *Criminal Prosecution of Homosexuals in the Soviet Union (1946–1991): numbers and discourses*, EUI, Department of History and Civilization, EUI Working paper HEC 2020/02, str. 4, dostupno na: <https://cadmus.eui.eu> (posjećeno 18. 1. 2025.).

¹⁰⁷ Više Stella, F., *Lesbian Lives in Soviet and post Soviet Russia: Post/socialism and Gendered Sexualities*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2015, str. 47–52.

¹⁰⁸ Više Roldugina, I., „Not a Personal Matter“: Soviet Conservative Discourse on Homosexuality in the 1960s and 1970s, *Russian History*, vol. 51, br. 1, 2024, str. 56–80, dostupno na: <https://doi.org/10.30965/18763316-2340073> (posjećeno 5. 1. 2024.).

¹⁰⁹ Vidi Semjonovič, I., K., *The Sexual Revolution in Russia: from the age of the czars to today*, trans. Riordan James, New York, 1995, str. 72.

¹¹⁰ Tako Semjonovič u: *Sociolegal Control of Homosexuality: A Multi-Nation Comparison*, ur. West, D. J., Green, R., New York, London, 1997, str. 223.

¹¹¹ Healey, D., *Homosexual Desire*, Chicago, 2001, str. 190.

¹¹² O Maksimu Gorkom vidi na: <https://thephilosopher.net/gorkiymaxim/> (posjećeno 22. 11. 2024.). U SSSR-u se homoseksualnost povezivala s nacizmom i fašizmom, dok je u Njemačkoj kriminalizacija homoseksualnosti započela 1934. godine. O ranijem razdoblju u povijesti Njemačke vidi Lauritsen, J., Thorstad, D., *The Early Homosexual Rights Movement (1864–1953)*, New York, 1974. Kazna za istospolne odnose bila je zatvor do deset godina, a odredba poznata kao „Odredba 175“ ukinuta je tek 1994. Poznati su stravični nacistički progoni homoseksualnih osoba, kao i masovno odvođenje u koncentracijske logore. Više Boisson, J., *Le triangle rose: la deportation des homosexuels, 1933–1945*, Paris, 1988, Gunter, Grau, *Hidden Holocaust: Lesbian and Gay Persecution in Nazi Germany*, London, 1995.

¹¹³ Mogutin, Y., *Gay in gulag*, Sage Journals, 1995, str. 66–67, dostupno na: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1080/03064229508535832> (posjećeno 3. 12. 2024.). Vidi i Healey, D., *Homosexual Existence and Existing Socialism: New Light on the Repression of Male Homosexuality in Stalin's Russia*, *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies*, Duke University Press, vol. 8, br. 3, 2002, str. 349–378.

Pitanje odnosa između revolucije i liberalizacije tema je brojnih istraživanja koja kritički ispituju marksističku misao naglašavajući vezu između revolucije i puritanizma. Marksistički povjesničar *Hobsbawm* istaknuo je tu povezanost, ali je i upozorio da bi bilo pogrešno nazvati sovjetsku staljinističku vlast puritanskom s obzirom na to da je bila paralizirana strahom od ljubavi i erotizma.¹¹⁴ Nadalje, *Kollontai*, istaknuta figura u partijskim redovima i bivša ambasadorica u Norveškoj, opravdavala je pravnu regulaciju i društvenu ulogu u odlučivanju o pitanjima homoseksualnosti. Naglasila je da je kroz povijest društvo postavljalo pravila koja određuju kada je i pod kojim okolnostima ljubav legalna, a kada je grešna ili kriminalna.¹¹⁵

Industrijalizacija i potreba za radnom snagom, kao i pronatalitetna politika, dodatno su učvrstile temelje zabrane istospolnih veza, a slične su se politike provodile i u drugim socijalističkim i komunističkim zemljama. Ukrajina je također promijenila svoje zakonodavstvo uvodeći odredbe koje su zabranjivale javne muške homoseksualne veze i mušku prostituciju, pri čemu nije bila određena minimalna kazna za ta djela.

Iako je homoseksualnost postala vidljiva već tijekom Gorbačovljevih reformi, osobito kroz politiku „glasnosti“, do dekriminalizacije u Rusiji došlo je tek 27. svibnja 1993. godine, pod vlašću Borisa Jeljcina,¹¹⁶ i to nakon pritisaka Vijeća Europe. Tom dekriminalizacijom ukinuta je odredba 121. Kaznenog zakona, no prava homoseksualnih osoba ostala su i dalje nedovoljno regulirana. Ministarstvo zdravstva izbrisalo je homoseksualnost iz registra mentalnih bolesti tek 1999.,¹¹⁷ ali stigmatizacija je ostala.¹¹⁸ Prema nekim izvorima, mnoge osobe osuđene prema tom zakonu nisu bile puštene iz zatvora; zabilježeni su slučajevi homoseksualaca koji su ponovno osuđivani, zatvorenika koji nisu mogli biti locirani, kao i onih čiji su dokumenti nestali.¹¹⁹

Kazneni zakon usvojen 1996. (No. 63-FZ od 13. 6. 1996.) konačno je donio značajne promjene kako u smislu „prave“ dekriminalizacije tako i u pogledu ravnopravnosti spolova. Prema odredbi članka 132. propisana je ista kazna za homoseksualno i heteroseksualno silovanje, dok je do tada žrtva silovanja mogla biti samo ženska osoba. Za spolni odnos punoljetne osobe s osobom mlađom od 16 godina, prema članku 134., predviđena je kazna zatvora do 4 godine ili ograničenje slobode do 3 godine.¹²⁰

¹¹⁴ Cit. vidi Hobsbawm, E., J., *Revolutionaries : contemporary essays*, London, 1982, str. 218.

¹¹⁵ Kollontai, A., *Theses on Communist Morality in the Sphere of Marital Relations: Selected Writings*, London, 1977, str. 225.

¹¹⁶ Horne, S., Ovrebo, E., Levitt, H., *Leaving the Herd: The Lingering Threat of Difference for Same-Sex Desires in Postcommunist Russia*, *Sexuality Research and Social Policy*, 6, 2009, str. 88–102, dostupno na: <https://link.springer.com/article/10.1525/srsp.2009.6.2.88> (posjećeno 12. 12. 2024.).

¹¹⁷ *Ibid.*, str. 90.

¹¹⁸ Tako Kon, I., *Moonlight at dawn: Faces and masks of same-sex love*. Moskva, Russian Federation: Olimp, 2002.

¹¹⁹ Vidi u dokumentu izbjeglica izjavu predstavnika Međunarodne komisije za ljudska prava homoseksualaca i lezbijki na: <http://www.refworld.org> (posjećeno 15. 9. 2024.).

¹²⁰ Vidi tekst Zakona na: <https://www.legal-tools.org/doc/8eed35/pdf/> (posjećeno 15. 12. 2024.).

Tek je 2003. godine izjednačena minimalna dobna granica za ulazak u seksualne odnose između homoseksualnih i heteroseksualnih osoba. Unatoč toj „mekšoj“ regulativi u današnjoj Rusiji prisutna je izrazita „*antigay*“ politika. Zaključak da je ta politika isključivo rezultat povijesnog nasljeđa mogao bi biti prejednostavan, no možemo se složiti da je prethodni razvoj znatno utjecao na njezine okvire.¹²¹

Ideološke osnove za liberalnu politiku postavio je Lenjin, koji je, barem kada je riječ o seksualnosti, promovirao liberalne stavove. Staljin je, s druge strane, zanemario taj liberalizam, kao i mnoge druge aspekte društvenog života.¹²²

U međuvremenu je 2013. u Ruskoj Federaciji u cilju zaštite djece od informacija štetnih za njihovo zdravlje i razvoj donesen zakon¹²³ koji je poslije je nazvan „anti-LGBT zakonom“. Zakon je kritiziran od LGBTQ+ zajednice, kao i javnosti, jer se smatra oruđem za diskriminaciju, koje koincidira s porastom nasilja prema homoseksualnim i drugim osobama LGBTQ+ populacije.¹²⁴

Može se reći da je u sovjetskoj Rusiji u 20. stoljeću biti *gay* smatrano vrstom vanjskog onečišćenja, odnosno privremenim poremećajem, koji je trebao biti prevladan daljnjim razvojem socijalističkog društva.¹²⁵ Neki izvori ističu kako je ostalo još dosta posla u osiguravanju prava seksualnim manjinama te kako bi taj posao trebao mijenjati svijest ljudi u prvom redu, a potom bi zakonodavna baza slijedila volju ljudi.¹²⁶

4. PRAVNA REGULATIVA I STANJE HOMOSEKSUALNOSTI U SOCIJALISTIČKOJ FEDERATIVNOJ REPUBLICI JUGOSLAVIJI I NJEZINIM REPUBLIKAMA

Pravni okvir u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ) vezan uz istospolne odnose može se, ovisno o kaznenopravnoj regulativi i stavu prema pitanju istospolnih odnosa, podijeliti na tri razdoblja: (1.) razdoblje nakon Drugog svjetskog rata do donošenja Zakona 1951. godine, (2.) razdoblje do donošenja Ustava 1974. te (3.) razdoblje razvoja zakonodavstva u pojedinim socijalističkim republikama sve do raspada SFRJ početkom 1990-ih i nadalje. Svaka od tih faza odražava promjene kako u regulaciji tako i u društvenim stavovima i političkom okruženju na saveznoj i na republičkim razinama.

¹²¹ Usp. Essig, L., Bury Their Hurts, Some Thoughts on the Specter of Homosexuality Haunting Russia, QED, A Journal in LGBTQ Worldmaking, vol. 1, br. 3, 2004, str. 39.

¹²² Vidi više Carleton, G., Sexual revolution in Bolshevik Russia, Pittsburgh, 2005, Healey, D., Homosexual desire in revolutionary Russia, The regulation of sexual and gender dissent, Chicago, 2001.

¹²³ Vidi Thoreson, R., From Child Protection to Children's Rights: Rethinking Homosexual Propaganda Bans in Human Rights Law, The Yale Law Journal, vol. 124, br. 4, 2015, str. 882–1345.

¹²⁴ Vidi Human Rights Watch, dostupno na: <https://www.hrw.org/news/2014/06/29/russia-anti-lgbt-law-tool-discrimination> (posjećeno 20. 12. 2024.).

¹²⁵ Tako u zaključku Essig, L., Bury Their Hurts, Some Thoughts on the Specter of Homosexuality Haunting Russia, QED, A Journal in LGBTQ Worldmaking, vol. 1, br. 3, 2004, 39–58.

¹²⁶ Kondakov, A., An Approach to the History of Sexual Minority Discrimination in Russia, Sortuz, Oñati Journal of Emergent Socio-Legal Studies, vol. 2, br. 2, 2008, str. 28.

U prvoj fazi, u razdoblju prije 1951. godine, prije osnivanja socijalističke Jugoslavije 1945., primjenjivao se Kazneni zakon o zločinstvima, prestupcima i prekršajima iz 1852.,¹²⁷ koji je bio u uporabi na područjima Hrvatske i Slavonije kao dijelova Habsburškog Carstva. Taj je zakon regulirao ćudorednost, uključujući i homoseksualne odnose, koji su bili kažnjivi. Nakon osnivanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine Krivični zakon iz 1929. godine¹²⁸ zamijenio je prethodne propise, a njegova primjena također se odnosila na kaznena djela protiv javnog morala, što je uključivalo i homoseksualnost. *Dota* ističe da je homoseksualnost bila inkriminirana člankom 285. spomenutog zakona (Krivičnog zakonika za Kraljevinu Jugoslaviju iz 1929. godine), a sankcija za to kazneno djelo je bila strogi zatvor do pet godina za „protuprirodni blud između lica”.¹²⁹ Isti članak „inkriminirao je i 'neprirodne' heteroseksualne odnose, odnosno svaki analni penetrativni odnos bez obzira na spol partnera”.¹³⁰

Međutim, kako to ističe *Dota*, Predsjedništvo AVNOJ-a je pred kraj rata „proglasilo nevažećima sve propise donesene prije napada na Kraljevinu Jugoslaviju u travnju 1941., kao i one proglašene od strane okupacijskih i kolaboracionističkih organa vlasti”,¹³¹ a izrijeком je bilo dopušteno da se pravo iz predratnog razdoblja može „primjenjivati na odnose koji nisu uređeni važećim propisima”,¹³² što je značilo da se mogu koristiti stari zakoni u materiji koja još uvijek nije bila pokrivena novom regulativom, kako ne bi nastao pravni vakuum i pravne praznine dok se ne donesu novi zakoni. No, unatoč tome kako to navodi *Dota*, pitanje (homo)seksualnosti, tj. seksualnog morala ostalo je otvoreno, zbog toga što je predratni zakon štitio kao pravno dobro svjetonazor i seksualnu etiku građanskog poretka i buržujske klase, odnosno seksualni moral tog vremena, pa je bilo pitanje kako će novi zakon (komunističke vlasti) imati stajalište prema tom pitanju.¹³³ Stoga je odluka o progonu tih osoba ovisila o (arbitrarnoj) odluci tijela progona i sudova.¹³⁴

U drugoj fazi (1951.–1974.) prva veća promjena u regulaciji homoseksualnih odnosa dogodila se na samom početku 1951. godine donošenjem novog Kaznenog zakona. U ovom razdoblju, koje je obuhvaćalo tranziciju iz predratnog pravnog sustava u socijalistički, homoseksualni odnosi između muškaraca ostali su kriminalizirani, ali se počinje pojavljivati sve veća rasprava o tome kako se ta pitanja trebaju regulirati u skladu s novim socijalističkim moralnim normama. Tijekom tog razdoblja kaznena regulativa bila je jedinstvena na saveznoj razini, ali se situacija počinje mijenjati uoči donošenja Ustava

¹²⁷ Vidi tekst Zakona na:

https://archive.org/details/kazneni_zakon_o_zlocinstvih_prestupciah_i_prekrhajih_1908-josip_silovic/page/n79/mode/2up (posjećeno 3. 12. 2024.).

¹²⁸ Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, godina XI, br. 33-XVI, Beograd, 1929.

¹²⁹ *Dota*, F. (2017), Javna i politička povijest muške homoseksualnosti u Socijalističkoj Hrvatskoj (1945. – 1989.), doktorska disertacija obranjena na Filozofskom fakultetu, Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb str. 86

¹³⁰ *Ibid.*

¹³¹ *Ibid.*

¹³² *Ibid.*

¹³³ *Ibid.*, str. 87.

¹³⁴ *Ibid.*

1974. godine. Naime, iako su homoseksualni odnosi bili kažnjivi, postojala je sve veća razlika između republika u odnosu na primjenu zakona i društvene stavove. SFRJ se, kao i druge socijalističke zemlje, suočavao s izazovom liberalizacije društva, ali i istovremenog očuvanja socijalističkih moralnih vrijednosti.

Treća faza obuhvaća razdoblje od 1974. do 1990. godine. Donošenje Ustava 1974. godine označilo je početak treće faze, kada su socijalističke republike dobile veće ovlasti da samostalno reguliraju različita pravna pitanja, uključujući i pitanja vezana uz moral i homoseksualnost. Tijekom tog razdoblja zakoni su se počeli razlikovati od republike do republike jer su republike počele razvijati vlastitu regulativu u skladu s lokalnim društvenim normama i specifičnostima. Ova decentralizacija postaje još izraženija kako se Jugoslavija približavala svojem raspadu početkom 1990-ih. Dok su neke republike počele uvoditi liberalniji pristup istospolnim odnosima, druge su zadržale konzervativniji stav. Razvoj zakonodavstva u toj fazi obilježen je i utjecajem društvenih promjena, ekonomskih izazova te političkih tenzija, koje su dovele do raspada Jugoslavije.

Nakon raspada SFRJ svaka od novih država nastavila je razvijati vlastiti pravni okvir u pogledu homoseksualnosti. Neke zemlje bivše Jugoslavije postupno su uvele dekriminalizaciju i zakonsku zaštitu homoseksualnih osoba, dok su druge zadržale restriktivniji pristup. Te razlike u pravnim okvirima uglavnom su bile odraz specifičnih političkih i društvenih okolnosti u svakoj novonastaloj državi. Zaključno, regulacija istospolnih odnosa u SFRJ prošla je kroz tri važne faze, od prvotne kriminalizacije do početaka liberalizacije u socijalističkim republikama. Decentralizacija koja je uslijedila nakon Ustava iz 1974. godine omogućila je svakoj republici da razvije vlastiti pristup ovom, kao i sličnim pitanjima, što je bilo vidljivo i u pravnim rješenjima nakon raspada Jugoslavije.

4.1. Kaznena regulacija pitanja homoseksualnosti tijekom prvog razdoblja

Kazneni zakon o zločinstvih, prestupih i prekršajih iz 1852. godine u dijelu pod nazivom „Zločinstva bludnosti suprot naravi“ u članku 129. jasno definira što se smatralo zločinom. Prema toj odredbi, „bludnost suprot naravi“ obuhvaćala je: a) bludne radnje sa životinjama i b) bludne radnje s osobama istog spola.

Članak (§) 130. tog zakona propisuje kaznu za navedene radnje navodeći: „kazna je teška tamnica od jedne do pet godina“. U slučaju da su tijekom izvršenja tih radnji korištena određena sredstva, kako je navedeno u članku (§) 125., kazna se povećava na pet do deset godina. Ukoliko su se dogodile određene otegotne okolnosti opisane u članku (§) 126., kazna bi mogla biti i veća.

Zakon iz 1852. godine zamijenjen je Krivičnim zakonom iz 1929.,¹³⁵ koji je dodatno regulirao pitanja bludnih radnji, uključujući i istospolne odnose. Prema tom zakonu bludne radnje s osobama mlađima od četrnaest godina ili u slučaju kada postoji odnos zavisnosti među osobama bile su posebno kažnjive. Kazna prema članku (§) 279. mogla je biti do dvanaest godina robije, ovisno o posljedicama takvih radnji. Ako su uz te radnje bile povezane okolnosti koristoljublja, počinitelj bi mogao biti kažnjen¹³⁶ strogim zatvorom do dvije godine ili robijom do pet godina.

Članak (§) 285. dodatno precizira kazne za „protuprirodni blud“ propisujući strogi zatvor za počinitelja ukoliko taj čin ne predstavlja teže kazneno djelo. Također, Zakon iz 1929. regulirao je i ponašanje koje uključuje javno iznošenje materijala koji vrijeđaju javni moral. Sukladno članku (§) 288. osoba koja drži javna predavanja ili proizvodi i distribuira materijale s teškim povredama javnog morala bit će kažnjena strogim zatvorom i novčanom kaznom. Bludna radnja prema Zakonu iz 1929. bila je definirana kao „takva radnja kojom učinilac ide na zadovoljenje svoje telesne pohote“.

Iako je 1945. godine došlo do promjena u društvenom poretku s uspostavom socijalističke vlasti, kažnjavanje homoseksualnih odnosa nastavilo se u skladu s Krivičnim zakonom Kraljevine Jugoslavije iz 1929. godine. Na temelju sudske prakse homoseksualni odnosi i dalje su bili definirani kao „protuprirodni blud“. Sudovi su smatrali da te odredbe nisu u suprotnosti s novim poretkom FNRJ pozivajući se na članak 4. Zakona o nevažnosti pravnih propisa, koji je omogućio primjenu starijih zakona ako nisu bili u suprotnosti s novim društvenim uređenjem.

Na taj način, unatoč promjenama nakon 1945. godine,¹³⁷ pravni sustav i dalje je zadržavao kaznene odredbe prema osobama koje su bile uključene u homoseksualne odnose oslanjajući se na pravnu praksu i zakonodavne okvire iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije.

4.2. Homoseksualnost tijekom drugog razdoblja (od 1951.)

Praksa koja je omogućavala zloupotrebu zakona i obračunavanje s neprijateljima sustava, kao i sa sumnjivim pojedincima, nastavila se sve do donošenja novog Krivičnog zakona FNRJ iz 1951. godine (dalje: KZFNRJ ili Zakon).¹³⁸ Tim zakonom zadržana je kriminalizacija određenih homoseksualnih odnosa. U članku 186. zadržano je krivično

¹³⁵ Breberina, M. S., Ilić, K. I., Krivični zakonik za Kraljevinu Jugoslaviju od 27. januara 1929. godine sa izmenama i dopunama iz Zakona od 9. oktobra 1931. godine te rešidbama Stola sedmorice kao kasacionog suda u Zagrebu i apelacionog suda u Zagrebu, Tipografija, 1934, str. 212–221.

¹³⁶ Vidi tekst Zakona na:

https://archive.org/details/kazneni_zakon_o_zlocinstvih_prestupciah_i_prekrasjih_1908-josip_silovic/page/n79/mode/2up (posjećeno 3. 12. 2024.).

¹³⁷ Na temu povijesti muške homoseksualnosti u Hrvatskoj za vrijeme socijalizma doktorirao je Dota, F., Javna i politička povijest muške homoseksualnosti u socijalističkoj Hrvatskoj (1945.–1989.), doktorska disertacija obranjena 2017.

¹³⁸ Krivični zakon FNRJ iz 1951. godine, Službeni list 13/51. Vidi Kondor-Langer, M., Zaštita prava LGBT osoba: zakonodavstvo i policija, Kriminologija i socijalna integracija, vol. 23, br. 2, 2015, str. 287.

djelo protivprirodnog bluda, koje ima dva oblika: (a) nasilni protivprirodni blud (čl. 186. st. 1. KZFNJR) i (b) protivprirodni blud između lica muškog pola (čl. 186. st. 1. KZFNJR),¹³⁹ koji glasi: „za protuprirodni blud između osoba muškog pola, učinilac će se kazniti zatvorom do dvije godine“. Kazneno djelo sastoji se u vršenju protuprirodnog bluda među muškim osobama, a počinitelji su mogle biti samo osobe starije od 14 godina.¹⁴⁰ Nakon izmjena i dopuna Krivičnog zakona (1962., 1965., 1967.) u čl. 186. st. 2. smanjena je kazna zatvora na jednu godinu za protuprirodni blud između osoba muškog spola.

U teoriji krivičnog prava tog razdoblja postojale su rasprave o značenju termina „protuprirodni blud“. Prema tadašnjim pravnim tumačenjima prevladalo je mišljenje da se protuprirodni blud odnosio isključivo na „coitus per anum“.¹⁴¹ Takva interpretacija zakona odražavala je restriktivan stav prema homoseksualnim odnosima u tom periodu, a zakonodavni okvir i dalje je omogućavao represivne mjere prema osobama homoseksualne orijentacije, unatoč određenim izmjenama i smanjenju kazni.¹⁴² Ujedno je potrebno napomenuti da je nešto prije donošenja novog Ustava homoseksualnost 1973. skinuta s liste mentalnih poremećaja od strane Hrvatske liječničke komore.

4.3. Pitanje homoseksualnosti tijekom trećeg razdoblja (od 1974.)

Ustav iz 1974. godine donosi preokret u pravnom okviru Jugoslavije dajući veću samostalnost republikama, što se odrazilo i na regulaciju homoseksualnih odnosa.

Iste 1974. godine donesena je rezolucija na Međunarodnom kongresu za krivično pravo u Hagu. Prema toj rezoluciji homoseksualno ponašanje između odraslih osoba s obostranim pristankom ne bi trebalo biti predmetom krivičnog zakonodavstva. U četiri točke rezolucije navedeno je koje bi oblike homoseksualnog ponašanja trebalo kažnjavati,¹⁴³ a to su: homoseksualni odnosi uz nasilje, homoseksualni odnosi s osobama ispod utvrđene dobne granice te sa zloupotrebom položaja, uznemiravanje javnosti te prostitucija. Ta je rezolucija uslijedila nakon Preporuka Američkog instituta za pravo i Wolfendenova komiteta,¹⁴⁴ koji su također poticali liberalizaciju ovih pitanja.

¹³⁹ Radovanović, M., Đorđević, M. Krivično pravo – posebni deo, sedmo izdanje, Savremena administracija, Beograd, 1977, str. 139.

¹⁴⁰ *Ibid.*, str. 139. Dota, F., Kažnjavanje slobode: zakonodavne i sudske prakse prema gej muškarcima u NR/SR Hrvatskoj (1945.–1977) // IV. kongres hrvatskih povjesničara, izlaganje, sažeci sa skupova, Zagreb, 2012.

¹⁴¹ Vidi Garačić, A., Od zaštite dostojanstva ličnosti i morala do zaštite spolnih sloboda, Novine u kaznenom zakonodavstvu 2017. – Seminar u Opatiji, 2017, str. 2, dostupno na: https://www.vsrh.hr/custompages/static/HRV/files/AGaracic-OdZastiteDostojanstvaLicnostiIMorala_2017-Opatija.pdf (posjećeno 19. 12. 2024.).

¹⁴² O svrsi kažnjavanja i promjenama više u: Cvitanović, L., Svrha kažnjavanja u suvremenom kaznenom pravu, Zagreb, 1999.

¹⁴³ O krivičnim i političkim aspektima kriminalizacije vidi Stojanović, Zoran, Kriminalnopolitički aspekt inkriminiranja homoseksualnog ponašanja, Jugoslavenska revija za kriminologiju i krivično djelo, 1974.

¹⁴⁴ Tako Grubić-Radaković, L., Seksualna delinkvencija u suvremenom krivičnom pravu, dostupno na: <http://www.vsrh-hr> (posjećeno 4. 11. 2024.).

Donošenjem Krivičnog zakona (Socijalističke) Republike Hrvatske 1977. godine (dalje: KZRH)¹⁴⁵ homoseksualni su odnosi dekriminalizirani.¹⁴⁶ Ove promjene bile su usko povezane s ustavnim reformama koje su dovele do većih pomaka u liberalizaciji prava, uključujući i prava homoseksualnih osoba. Nakon Hrvatske, istospolni odnosi legalizirani su i u Sloveniji, Crnoj Gori te Vojvodini. U Sloveniji je već 1974. godine *Bavcon*, koji je bio i predsjednik Komisije za donošenje Krivičnog zakona Socijalističke Republike Slovenije, na Konferenciji Udruženja jugoslavenskog Krivičnog zakona predložio dekriminalizaciju homoseksualnosti.¹⁴⁷

Situacija u Bosni i Hercegovini bila je slična. Izmjenama i dopunama Krivičnog zakona Republike BiH na snazi više nije čl. 93 KZ BiH, čime je došlo do dekriminalizacije homoseksualnih odnosa 1991. godine. Međutim, zbog političkih okolnosti u Republici Srpskoj dekriminalizacija se dogodila 1998., dok je u Federaciji BiH to ostvareno 1996. godine.¹⁴⁸ Unatoč dekriminalizaciji regulacija istospolnih zajednica ili brakova nije uvedena.¹⁴⁹

U Makedoniji je dekriminalizacija istospolnih odnosa uslijedila 1996. godine, no ni tu nije došlo do regulacije istospolnih zajednica ili brakova.¹⁵⁰

Najveći napredak u regulaciji istospolnih odnosa postigla je Slovenija, koja je dekriminalizirala odnose među istospolnim partnerima 1977. godine,¹⁵¹ a zatim je 2006. godine uvela regulaciju istospolnih zajednica.¹⁵² Brak je kao zajednica izjednačen za

¹⁴⁵ Krivični zakon Socijalističke Republike Hrvatske, Narodne novine, br. 25/77, 50/1978, 25/1984, 52/1987, 43/1989, 8/1990, 54/1990, 9/1991, 67/1991, 71/1991, 25/1992, 33/1992, 39/1992, 77/1992, 91/1992, 37/1994, 28/1996, 30/1996; dostupno na: <https://www.iusinfo.hr/zakonodavstvo/krivicni-zakon-republike-hrvatske/20/clanak-1> (posjećeno 1. 10. 2024.).

¹⁴⁶ Tako i Ritossa, D., Martinović, I., Spolni odnošaji bez pristanka i silovanje – teorijski i praktični problemi, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, vol. 21, br. 21, 2014 (509–548), str. 514. Autori navode da je došlo do pomaka u priznavanju slobode pojedinca dekriminalizacijom spolnih odnosa između osoba muškog spola.

¹⁴⁷ Tako Tomović, I., Nevidljivi progon: Homoseksualnost pred socijalističkom pravdom, Podgorica, 2014, str. 13.

¹⁴⁸ Ljudska prava LGBT osoba u kontekstu evropskih integracija, Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine, pr. Jeleč, N., istraživanje br. 196, 2015, str. 10.

¹⁴⁹ O učinjenom napretku od ulaska te upozorenjima i diskriminaciji vidi: Izvješće, <http://www.europarl.europa.eu/EPRS/EPRS-Briefing-557011-Rights> (posjećeno 21. 9. 2024.).

¹⁵⁰ O razvoju prava nakon dekriminalizacije Miškovska Kajevska, A., Jača represija, jači otpor: LGBT aktivizam i evropeizacija u Makedoniji, u: Preko duge u Evropu, LGBT aktivizam i evropeizacija na prostoru bivše Jugoslavije, ur. Bilić, B., Beograd, 2016, str. 107–107.

¹⁵¹ Vidi za razvoj u Sloveniji Godzisz, P., Vigg, G., (ed.) Awareness of Anti-LGBT Hate Crime in the European Union, Warsaw, 2019, str. 178–198; Takács, J., Kuhar, R., Tóth, T. P., „Unnatural Fornication“ Cases Under State-Socialism: A Hungarian–Slovenian Comparative Social-Historical Approach. *Journal of Homosexuality*, vol. 64, br. 14, 2017, str. 1943–1960, dostupno na: <https://doi.org/10.1080/00918369.2016.1273719> (posjećeno 19. 12. 2024.).

¹⁵² O razvoju prava nakon samostalnosti te inicijativi za registrirano partnerstvo vidi Uhar, R., Mencin, M., Same-Sex Partnership Debate in Slovenia: Between Declarative Support and Lack of Political Will, u: *The EU Enlargement and Gay Politics*, str. 147–172, dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/304403864_Same-sex_Partnership_Debate_in_Slovenia_Between_Declarative_Support_and_Lack_of_Political_Will (posjećeno 22. 11. 2024.).

homoseksualne i za heteroseksualne partnere 2022., nakon odluke slovenskog Ustavnog suda. Time je Slovenija postala prva država među bivšim socijalističkim državama u Europi koja je regulirala istospolne brakove.¹⁵³

Homoseksualni odnosi dekriminalizirani su u Srbiji 1994. godine.¹⁵⁴ Dobna granica za dobrovoljne heteroseksualne i homoseksualne odnose izjednačena je 2006. godine, pri čemu je spuštena na 14 godina. Međutim, dekriminalizacija nije bila praćena regulacijom istospolnih zajednica, registriranih zajednica ili brakova.¹⁵⁵ Na Kosovu je također 1994. došlo do dekriminalizacije homoseksualnih odnosa.¹⁵⁶

Što se tiče Vojvodine, istospolni odnosi dekriminalizirani su 70-ih godina 20. stoljeća, nakon SR Hrvatske.¹⁵⁷ Međutim, nakon 1990. ponovo je došlo do kriminalizacije istospolnih odnosa, koja je trajala do 1994. godine.

4.3.1. Republika Hrvatska¹⁵⁸

Krivični zakon (S)RH¹⁵⁹ jasno je razgraničio pojam „protuprirodni blud“ (inkriminiran u čl. 88. KZRH) od „bludnih radnji“ (inkriminiranih u čl. 89. KZSRH) dekriminalizirajući dobrovoljne homoseksualne odnose među odraslim muškarcima, ali je zadržao sankcije u članku 88. za homoseksualne radnje prema djeci i maloljetnicima.¹⁶⁰ Ta je diferencijacija označila značajan pomak u pristupu pravnim pitanjima vezanima za seksualnu orijentaciju. U teoriji kaznenog prava tog razdoblja postojala su različita shvaćanja značenja termina „protuprirodni blud“. Prema jednom shvaćanju protuprirodnim bludom smatrana je svaka radnja kojom počinitelj na tijelu druge osobe zadovoljava svoj spolni

¹⁵³ Vidi na:

<https://www.pewresearch.org/religion/fact-sheet/gay-marriage-around-the-world/> (posjećeno 17. 1. 2025.).

¹⁵⁴ Početkom 20. st. propisi Kraljevine Srbije i Crne Gore ne kriminaliziraju homoseksualnost.

¹⁵⁵ Banović, D., Kovačević, D., *Sexual Orientation and Gender Identity in the Countries of the Former Yugoslavia*, 2022, dostupno na SSRN:

<https://ssrn.com/abstract=4637372> ili <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4637372> (posjećeno 11. 1. 2025.).

¹⁵⁶ *Ibid.* Neki autori, vjerojatno imajući u vidu da postoji znatna razlika između zakonske i stvarne promjene, navode samo da je na Kosovu došlo do dekriminalizacije 1990-ih. Vidi Vučković Juroš, T., *Socijalna isključenost seksualnih manjina u Hrvatskoj*, *Revija za socijalnu politiku*, vol. 22, br. 2, 2015, str. 198.

¹⁵⁷ Tada su dekriminalizirani homoseksualni odnosi u Sloveniji, Hrvatskoj i Crnoj Gori, dok su u BiH, Makedoniji, Srbiji i Kosovu ostali kriminalizirani.

¹⁵⁸ Istraživanje u ovom radu odnosi se prije svega na područje kaznenog prava i kaznenopravnu regulativu, odnosno kriminalizaciju i dekriminalizaciju. Javno mnijenje, izolirano djelovanje svakog od čimbenika koji su utjecali na regulativu, kao i razvoj u smislu daljnjeg djelovanja u području antidiskriminacije zbog prostornih mogućnosti, nisu obuhvaćeni ovim radom. Stoga radi cjelokupne slike valja uputiti na autore koji su se ovim pitanjem bavili u dugim područjima, izvan pravnog, te aktiviste. Vidi Vuletić, D., *Gay i lezbijska povijest Hrvatske, Od Drugog svjetskog rata do 1990.*, *Gordogan*, I (1), Zagreb, str. 106–123. Među novijim je istraživanjima i Dota, F., *Javna i politička povijest muške homoseksualnosti u socijalističkoj Hrvatskoj (1945.–1989.)*, doktorska disertacija obranjena na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2017.

¹⁵⁹ Vidi fusnota 107. preuzimanje i preimenovanje Kaznenog zakona, Dragičević Prtenjača, M., Vejnović, A., *Ratio legis zastare u Kaznenom pravu s naglaskom na problematiku njezine pravne prirode*, *Godišnjak Akademije pravnih znanosti Hrvatske*, vol. 7, br. 1, 2016, str. 114.

¹⁶⁰ O tome Singer, M., Mikšaj-Todorović, Lj., Poldrugáč, Z., *Kriminal na štetu maloljetnika*, Zagreb, 1985, str. 149–152.

nagon u toj mjeri kao što se to „čini kod spolnog općenja“, ali na protuprirodan način.¹⁶¹ Prema tom shvaćanju protuprirodan blud jako se približio shvaćanju pojma „bludnih radnji“. Prema drugom, koje je bilo i prevladavajuće mišljenje, protuprirodni blud odnosio se isključivo na „pederastiju, tj. uvlačenje muškog spolnog organa u čmar“.¹⁶² Pravne rasprave naglašavale su da se pojam „protuprirodni blud“ zadržao kao terminološki anakronizam, koji potječe iz prethodnih pravnih sustava.¹⁶³

Članak 88. KZSRH inkriminira dobrovoljni analni koitus između osoba muškog spola ako je riječ o punoljetnoj osobi i muškoj osobi koja je navršila 14. godina. Zatim je tim člankom inkriminiran i protuprirodan blud između muških osoba uporabom sile ili prijetnje, iskorištavanjem nemoći ili prinudom ili zloupotrebom položaja, a kažnjiv je i protuprirodni blud muške sobe s muškim djetetom (osoba koja je mlađa od 14 godina).¹⁶⁴ Postoje i kvalificirani oblici ovisno o tome je li došlo do uporabe sile i dr.¹⁶⁵

Nakon demokratskih promjena i stjecanja neovisnosti 1990. godine Hrvatska je krenula prema liberalizaciji prava vezanih za homoseksualne odnose te u budućnosti i njihovoj legalizaciji. Inače je u Hrvatskoj legaliziran spolni odnošaj osoba starijih od 15 godina.¹⁶⁶ Zakon o istospolnim zajednicama¹⁶⁷ donesen je 2003. godine i njime su regulirana pitanja uzdržavanja i imovinskih odnosa između istospolnih partnera. Člankom 21. stavkom 1. toga zakona određeno je: „zabranjuje se svaka diskriminacija, izravna i neizravna, na osnovi istospolne zajednice kao i homoseksualne orijentacije“. Jedanaest godina poslije, 2014., donesen je i Zakon o životnom partnerstvu osoba istog spola (dalje: ZŽPOIS),¹⁶⁸

¹⁶¹ Bačić, F.; Šeparović, Z., Krivično pravo, posebni dio, Narodne novine, Zagreb, 1992, str. 119.

¹⁶² Tako u tumačenju odredbe čl. 186. Krivičnog zakonika, Zagreb, 1969, str. 213.

¹⁶³ Tako Grubić-Radaković, L., Seksualna delinkvencija u suvremenom krivičnom pravu, str. 9, dostupno na: https://www.vsrh.hr/CustomPages/Static/HRV/Files/GrubicRL_SeksualnaDelinkvencija.pdf (posjećeno 30. 9. 2024.).

¹⁶⁴ Bačić, Šeparović, 1992, str. 119.

¹⁶⁵ Bačić, Šeparović, 1992, str. 119. Vidjeti Djela protiv dostojanstva ličnosti i morala, u: Horvatić, Ž., Krivična djela protiv dostojanstva ličnosti i morala u novom jugoslavenskom krivičnom zakonodavstvu, Naša zakonitost, 3, Zagreb, 1978.

Članak 88. (članak 84.) Krivičnog zakona Socijalističke Republike Hrvatske

(1) Muškarac koji upotrebom sile ili prijetnjom (članak 79. stavak 1.), iskorištavanjem nemoći (članak 80. stavak 1.), prinudom (članak 81.) ili zloupotrebom položaja (članak 82. stavak 1. i 2.) izvrši protuprirodni blud s drugom muškom osobom, kaznit će se zatvorom od šest mjeseci do pet godina.

(2) Muškarac koji izvrši protuprirodni blud s muškim djetetom bit će kažnjen kaznom iz stavka 1.

(3) Ako je protuprirodni blud s muškim djetetom počinjen uz uvjete iz stavka 1., kazna će biti zatvor od jedne do deset godina.

(4) Punoljetna osoba koja izvrši protuprirodni blud s maloljetnom muškom osobom koja je navršila 14 godina, kaznit će se zatvorom od tri mjeseca do pet godina.

(5) Ako djelo iz stavaka 1., 2., 3. ili 4. dovede do teške tjelesne ozljede ili smrti, ako je više osoba sudjelovalo u djelu, ili ako je djelo počinjeno na posebno okrutan ili ponižavajući način, kazna za djela iz stavaka 1., 2. ili 4. iznositi će najmanje jednu godinu zatvora, dok za djelo iz stavka 3. kazna neće biti manja od tri godine zatvora.

¹⁶⁶ Vidjeti kazneno djelo spolne zlouporabe djeteta mlađeg od petnaest godina, čl. 158. Kaznenog zakona, Narodne novine, br. 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21, 114/22, 114/23, 36/24.

¹⁶⁷ Zakon o istospolnim zajednicama, Narodne novine, br. 116/03.

¹⁶⁸ Zakon o životnom partnerstvu osoba istog spola, Narodne novine, br. 92/14, 98/19.

koji, među ostalim, u čl. 6. st. 3. među načelima sadrži zabranu bilo kakva oblika izravne ili neizravne diskriminacije.¹⁶⁹

Međutim, unatoč takvim zakonskim rješenjima u suvremenom hrvatskom pravu Europski sud za ljudska prava (dalje: ESLJP) postupao je zbog homofobnih postupanja 2023. godine protiv Hrvatske u čak dva predmeta – *Beus protiv Hrvatske*¹⁷⁰ te *Zahtila i Koletić protiv Hrvatske*¹⁷¹ – koji, doduše, datiraju iz ranijih godina, *Beus* iz 2013, a *Zahtila i Koletić* iz 2016. godine. Dok je u predmetu *Beus protiv Hrvatske* utvrdio povredu prava podnositelja na zabranu diskriminacije prema članku 14., u vezi s procesnim aspektom članka 3., jer je podnositelj zahtjeva bio žrtva verbalnih napada i prijetnji zbog svoje seksualne orijentacije, a jedan od incidenata uključivao je fizički napad od strane nekoliko muškaraca koji su izvikivali homofobne uvrede. ESLJP je istaknuo da je reakcija policije na brojne prijave podnositelja stvorila dojam nekažnjivosti za djela uznemiravanja i nasilne zločine iz mržnje umjesto da se pokaže da takva djela nikako ne smiju biti tolerirana.¹⁷²

U drugom predmetu, *Zahtila i Koletić*, ESLJP je donio odluku o brisanju zahtjeva s liste predmeta s obzirom na to da je tijekom postupka pred ESLJP-om Ustavni sud Republike Hrvatske usvojio ustavnu tužbu i utvrdio da je povrijeđen proceduralni aspekt članka 3. i članka 14. zbog neprovođenja učinkovite istrage u vezi s nasilnim homofobnim napadom. Stoga je ESLJP zaključio da daljnje ispitivanje zahtjeva nije potrebno, ali je naglasio obvezu državnih tijela da provedu istragu u skladu sa zahtjevima Konvencije. Također je upozorio da se zahtjev može vratiti na listu ukoliko državna tijela ne ispune tu obvezu.¹⁷³

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Nakon pada socijalističkih režima devedesetih godina većina država iz bivšeg socijalističkog bloka, osobito u Europi, započela je proces prilagodbe svojih zakonodavnih sustava europskim vrijednostima, uključujući i prava homoseksualne zajednice. Tranzicija nije odmah donijela liberalizaciju u pitanjima istospolnih odnosa. Razlike između država koje su uskladile svoje zakone s načelima EU-a i onih koje su zadržale ili ojačale stare represivne strukture značajne su. Komparativna analiza otkriva različite

¹⁶⁹ Zabrana diskriminacije temeljem spolne orijentacije sadržana u još nekoliko članaka tog zakona, primjerice čl. 46. st. 5., čl. 67. st. 2., čl. 69. ZŽPOIS-a.

¹⁷⁰ Presuda ESLJP-a *Beus protiv Hrvatske* (zahtjev br. 16943/17) od 21. ožujka 2023., dostupno na: [https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:\[%22beus%22\],%22itemid%22:\[%22001-223643%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:[%22beus%22],%22itemid%22:[%22001-223643%22]}) (posjećeno 30. 9. 2024.).

¹⁷¹ Odluka ESLJP-a *Zahtila i Koletić protiv Hrvatske* (zahtjev br. 63344/17), dostupno na: [https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:\[%22zahtila%22\],%22itemid%22:\[%22001-229385%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:[%22zahtila%22],%22itemid%22:[%22001-229385%22]}) (posjećeno 30. 9. 2024.).

¹⁷² Izvješće pučke pravobraniteljice za 2023. god., str. 198; https://www.ombudsman.hr/hr/download/izvjesce_pucke_pravobraniteljice_za_2023_godinu/?wpdmdl=18399&refresh=66f53f74b9b281727348596 (posjećeno 26. 9. 2024.).

¹⁷³ Izvješće pučke pravobraniteljice za 2023. god., str. 198; https://www.ombudsman.hr/hr/download/izvjesce_pucke_pravobraniteljice_za_2023_godinu/?wpdmdl=18399&refresh=66f53f74b9b281727348596 (posjećeno 26. 9. 2024.).

intenzitete promjena i specifične pravne izazove s kojima su se države suočavale dok su pokušavale prilagoditi svoje zakonodavne sustave modernim standardima ljudskih prava.

Kriminalizacija homoseksualnosti u doba komunizma bila je naslijeđena iz pretkomunističkog razdoblja, ali se nastavila i nadogradila pod utjecajem sovjetskog modela. Dok su neke bivše socijalističke države dekriminalizirale istospolne odnose već 70-ih godina 20. stoljeća, druge su nastavile s progonima smatrajući privatne homoseksualne odnose prijetnjom novom društvenom poretku. Te represivne mjere često su uključivale i medicinsku stigmatizaciju.

Proces dekriminalizacije istospolnih odnosa započeo je 60-ih godina, ali je trajao nekoliko desetljeća. Iako su neke zemlje, poput Češke i Hrvatske, usvojile progresivne zakone, druge su zadržale represivne mjere. Uvođenje liberalnijih zakona često je bilo rezultat pritiska međunarodnih organizacija, poput UN-a i EU-a, posebno tijekom pregovora za ulazak u Europsku uniju.

Hrvatska je 2003. donijela Zakon o istospolnim zajednicama, a 2014. Zakon o životnom partnerstvu, čime su značajno proširena prava istospolnih parova. Međutim, unatoč pravnim reformama, društveni stavovi prema homoseksualnoj zajednici još su pod utjecajem dugogodišnje stigmatizacije iz socijalističkog razdoblja. Dok su zemlje poput Poljske, Češke i Slovenije postigle veći stupanj prihvaćenosti homoseksualne zajednice, države poput Rusije i nekih srednjoazijskih zemalja usvojile su restriktivnije zakone, poput ruskog zakona protiv „homoseksualne propagande“ iz 2013. godine, što je otežalo položaj homoseksualnih osoba.

Unatoč pravnim reformama istraživanja pokazuju da je društvena prihvaćenost homoseksualnih osoba i dalje izazov u mnogim bivšim socijalističkim državama. Tradicionalne vrijednosti, religijski utjecaji i kulturne norme često oblikuju negativne stavove prema homoseksualnoj zajednici. U tom kontekstu pristupanje Europskoj uniji znatno je pomoglo u smanjivanju netolerancije i promicanju ljudskih prava iako su promjene u pravnom okviru brže od promjena u društvenim stavovima.

Zaključno, možemo reći da je pravna regulativa bivših socijalističkih država u pogledu homoseksualne zajednice doživjela znatne pomake od kraja 20. stoljeća. Ta evolucija, iako prepoznatljiva, često je podložna utjecaju socio-kulturnih čimbenika i kolektivne svijesti građana. Dok je nasljeđe netolerancije i dalje prisutno, procesi liberalizacije i integracije u europske strukture nude nadu za daljnje napretke u zaštiti prava homoseksualnih osoba.

FROM THE CRIMINALIZATION TO THE LEGALIZATION OF HOMOSEXUALITY IN (POST)SOCIALIST LEGAL SYSTEMS: HISTORY, LEGAL REGULATION, AND LEGACY

The paper analyzes the historical development and the path from the criminalization of homosexuality (not all other persons from the LGBTQ+ community) in the countries of the socialist legal circle, including Albania, Bulgaria, Czechoslovakia (i.e. the Czech Republic), Hungary, Poland, Romania, Russia and the former Yugoslavia (SFRJ) until the regulation and legalization of same-sex unions in these countries. Special attention was paid to the regulation of this issue through Croatian legal history. Contemporary solutions and approaches to homosexuality in other post-Yugoslav countries are also marginally presented. In socialist regimes, homosexuality was often criminalized or treated as a mental disorder, making same-sex relationships subject to repression. These measures had a dual role: promoting the „moral progress“ of society and shaping the socialist citizen. Although, for example, France already decriminalized homosexual relations in 1791, many socialist countries continued their repressive approach to liberalizing attitudes only in the 20th century. Liberalization processes in these countries began only after the fall of socialism in the 1990s, and reached their peak with the accession of certain (post-socialist) countries to the European Union. The paper compares different legal approaches and the dynamics of changes during the democratic transition. Studying legislative arrangements and legal practice helps to understand the ideological frameworks that have shaped the attitude towards the LGBTQ+ community in post-socialist countries.

Keywords: homosexuality, (post)socialist legal systems, criminal acts, decriminalization, SFRY, LGBTQ+

Zrinka Erent-Sunko, PhD, Full Professor at the Department of General History of Law and State, University of Zagreb, Faculty of Law

Marta Dragičević Prtenjača, PhD, Associate Professor at the Department of Criminal Law, University of Zagreb, Faculty of Law